

Towarzystwo Urbanistów Polskich
Zakład Planowania Przestrzennego
Pracownia we Wrocławiu

Ocena krajobrazu Polski na potrzeby turystyki
w aspekcie fizjonomycznym
(CPBP 08.06., zad. bad. III-1.5)

kierownik zad. bad.: doc dr hab Jerzy Wyrzykowski
członkowie zespołu opracowującego: doc dr hab. Eugeniusz
Bagiński, /mgr Jerzy Bohdanowicz/, mgr Janusz Kumór,
doc. dr hab Helena Leonhard-Migaczowa, prof dr hab. Teofil
Lijewski, mgr Leszek Łyszczarek, dr Bogdan Mikułowski,
dr Marta Ruszczycka-Mizera, mgr Ewa Szyrkiewicz,
doc. dr inż arch. Wacław Wdowiak, dr Roman Wytyczak,
dr Wiesława Żyszkowska

opracowania graficzne: mgr Piotr Adamczyk, mgr Elżbieta
Dyrduża

konsultanci: prof dr hab Leszek Baraniecki, dr Janusz
Czerwiński, prof dr hab Julian Jańczak

Spis treści:	Strona
1. WSTĘP	5
1.1. Cel pracy i uzasadnienie podjęcia tematu	5
1.2. Literatura przedmiotu	6
1.3. Koncepcja badań, metody, materiały wyjściowe	19
2. TYPOLOGIA KRAJOBRAZU POLSKI Z PUNKTU WIDZENIA UKSZTAŁTOWANIA TERENU Z ELEMENTAMI OCENY WALORÓW WIDOKOWYCH	23
2.1. Założenia metodyczne	23
2.2. Wyniki analiz	25
3. TYPOLOGIA KRAJOBRAZU POLSKI Z PUNKTU WIDZENIA POKRYCIA TERENU Z ELEMENTAMI OCENY WALORÓW WIDO- KOWYCH	30
3.1. Założenia metodyczne	30
3.2. Wyniki analiz	32
4. TYPOLOGIA KRAJOBRAZU POLSKI Z PUNKTU WIDZENIA STOPNIA PRZEKSZTAŁCEN ANTROPOGENICZNYCH	36
4.1. Stopień nasycenia krajobrazu Polski elementami przyrodniczymi	36
4.1.1. Elementy przyrody obszarowe, prawnie chronione	36
4.1.2. Elementy przyrody nieożywionej, prawnie chronione	37
4.1.3. Elementy przyrody ożywionej, prawnie chro- nione	42
4.1.4. Parki zabytkowe miejskie, wiejskie, podworskie ogrody ozdobne	45
4.1.5. Ocena stopnia nasycenia krajobrazu elementami przyrodniczymi	46

4.2. Stopień nasycenia krajobrazu elementami zabytko- wymi	49
4.2.1. Wprowadzenie	49
4.2.2. Zabytki architektury i budownictwa jako element krajobrazu	50
4.2.3. Historyczne założenia urbanistyczne	57
4.2.4. Typologia wielkoprzestrzennych układów zabytko- wego krajobrazu kulturowego Polski	62
4.2.5. Ocena stopnia nasycenia krajobrazu elementami zabytkowymi	75
4.3. Stopień nasycenia krajobrazu elementami przemysko- wymi	77
4.4. Stopień nasycenia krajobrazu elementami urbanizacji	85
4.5. Ocena stopnia przekształceń antropogenicznych krajob- razu Polski /typologia krajobrazu z punktu widzenia przekształceń antropogenicznych/	86
5. BADANIA PERCEPCJI SPOŁECZNEJ KRAJOBRAZU W ASPEKCIE FIZJONOMICZNYM	91
5.1. Temat, zakres i technika badań	91
5.2. Różne rodzaje, typy krajobrazu w ocenie badanych	95
5.2.1. Rodzaje krajobrazu z punktu widzenia ukształtowa- nia terenu	95
5.2.2. Rodzaje krajobrazu z punktu widzenia pokrycia terenu	99
5.2.3. Typy krajobrazu	100
5.3. Krajobraz jako wartość	101
5.4. Atrakcyjność krajobrazu	101
5.5. Najatrakcyjniejsze krajobrazowo regiony geograficzne Polski	102

5.6. Atrakcyjne regiony, obszary, miejscowości wypoczynkowe wg badanych	115
5.7. Preferowane przez badanych części Polski jako miejsca zamieszkania	116
5.8. Podsumowanie i wnioski	116
6. Kompleksowa typologia krajobrazu Polski i kompleksowa ocena walorów widokowych krajobrazu	126
6.1. Założenia metodyczne	126
6.2. Wyniki analiz	128
7. Podsumowanie	131
8. Bibliografia	133
Spis tabel w tekście	149
Spis załączników tabelarycznych	151
Spis załączników graficznych /rysunków/	152

1. WSTĘP

1.1. Cel pracy i uzasadnienie podjęcia tematu

Celem pracy jest typologia krajobrazów Polski w aspekcie fizjonomicznym oraz próba oceny ich walorów widokowych na potrzeby turystyki. Główne pytania badawcze studium krajobrazowego Polski są następujące:

- jakie są podstawowe typy krajobrazu z punktu widzenia wrażeń widokowych i na jakich obszarach występują,
- jaka jest wartość estetyczna i poznawcza wyróżnionych typów krajobrazu.

Jest to w zasadzie pierwsza próba oceny walorów widokowych krajobrazu w skali całej Polski i w tym stopniu szczegółowości. Z dotychczasowych publikowanych opracowań najbliższa temu studium jest ocena krajobrazu Polski dla rekreacji przedstawiona przez J. Bogdanowskiego i wsp. (1973).

Studium walorów krajobrazowych odgrywa bardzo ważną rolę w kompleksowej ocenie przydatności środowiska geograficznego dla turystyki. W systematyce walorów turystycznych występowanie walorów estetycznych krajobrazu uważa się za cechę niezbędną w ocenie walorów wypoczynkowych, szczególnie walory widokowe kwalifikuje się do cech korzystnych podnoszących wartość wypoczynkową terenów. Założenia te można również odnieść do oceny walorów specjalistycznych, gdzie występowanie walorów krajobrazowych uważa się zwykle za warunek niezbędny. W ocenie walorów krajoznawczych bierze się pod uwagę unikatowe albo szczególnie charakterystyczne krajobrazy, podkreślając na pierwszym miejscu ich znaczenie poznawcze. Miejsce walorów krajobrazowych w ogólnej systematyce walorów turystycznych przedstawia rys. 1.

Znaczenie studiów nad wartościami estetycznymi i poznawczymi krajobrazów Polski wydaje się znacznie wykraczać poza wykorzystanie dla potrzeb turystyki. Sądzić można, że szereg stwierdzeń dotyczących typologii krajobrazu, jego percepcji społecznej oraz oceny walorów widokowych ma uniwersalny charakter, zaś wyniki studium mogą mieć dużą przydatność także dla gospodarki przestrzennej, ochrony i kształtowania środowiska człowieka.

1.2. Literatura przedmiotu

Pojęcie krajobrazu, podstawowe kierunki badawcze

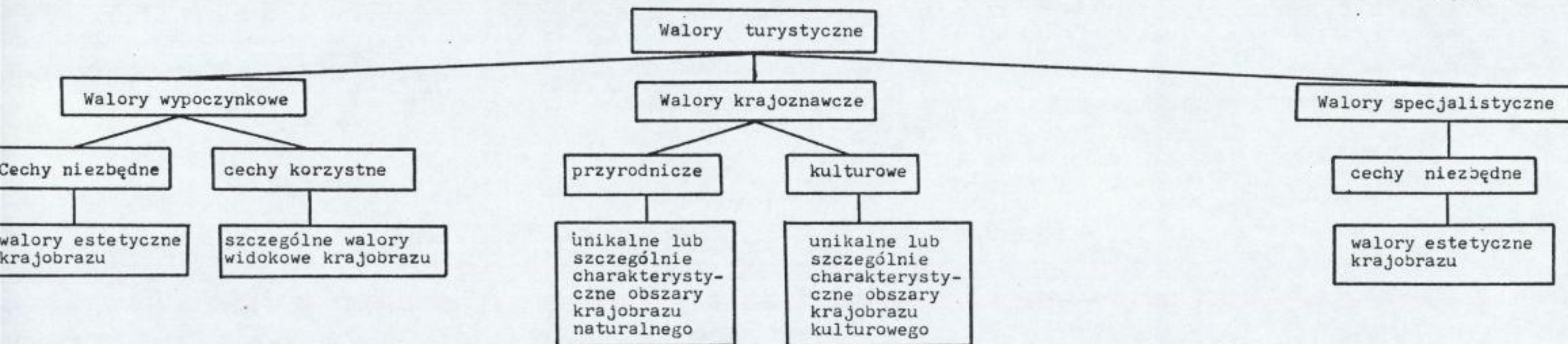
Krajobraz jest terminem wieloznacznym i kontrowersyjnym. Używany jest jako kategoria materialna lub fizjonomiczna.

W sensie materialnym "Krajobraz geograficzny jest częścią powierzchni Ziemi, różniącą się jakościowo od innych części, otoczoną granicą naturalną i przedstawiającą sobą prawidłowy wzajemnie uwarunkowany całokształt przedmiotów i zjawisk w sposób typowy wyrażony na znacznej przestrzeni i pod każdym względem nierozzerwalnie związany z powłoką geograficzną" /S. Katesnik, 1955/. Takie rozumienie przyjmuje większość geografów, proponując ponadto utożsamienie go z "kompleksem przyrodniczym" /D.L. Armand, 1980/, czy też "geokompleksem" /A. Richling, 1982/.

W drugim znaczeniu krajobraz to "fizjonomia powierzchni Ziemi, będąca syntezą wszystkich elementów przyrodniczych i działalności ludzkiej, pozostających we wzajemnym stosunku i oddziaływaniu" /Encyklopedia Powszechna, t. 2/. Sens fizjonomiczny krajobrazu przyjmuje m. in. architektura krajobrazu

MIEJSCE WALORÓW KRAJOBRAZOWYCH W SYSTEMATYCE WALORÓW TURYSTYCZNYCH

Rys. 1

/J. Bogdanowski i wsp., 1979/, skłania się do niego również część geografów /m. in. T. Bartkowski, 1977/.

Twórcą teorii krajobrazu był A. Hettner, który głosił, że krajobraz jest zewnętrznym wyrazem związków pomiędzy przedmiotami i zjawiskami badanymi przez geografie /J. Kondracki, 1976/. Krajobraz w tym rozumieniu obejmuje zarówno przedmioty i zjawiska przyrodnicze, jak i wytwory działalności ludzkiej.

W nauce rosyjskiej pojęcie krajobrazu rozwinął L. Berg. Według niego krajobraz geograficzny to obszar, w którym charakter rzeźby, klimat, szata roślinna i pokrywa glebowa łączą się w jedną harmonijną całość w sposób typowy powtarzającą się na przestrzeni określonej strefy.

L. Ramiński przyjmował, że krajobraz jest to złożony system terytorialny, na który składają się różnorodne, lecz powiązane ze sobą w sposób prawidłowy, elementarne kompleksy przyrodnicze nazywane przez niego facjami. W rozumieniu Ramińskiego krajobraz odnosi się do indywidualnych jednostek regionalnych, podczas gdy Berg używał tego pojęcia zarówno w sensie typologicznym, jak i regionalnym.

Zachodnioniemiecki geograf C. Troll jest jednym z twórców kierunku badawczego nazwanego przez niego "ekologią krajobrazu". Badania tego typu mają na celu poznanie rzeczywistości geograficznej przez studiowanie wzajemnego powiązania zjawisk oraz ich dynamiki, a w szczególności związków zachodzących pomiędzy abiotycznymi i biotycznymi składnikami krajobrazu. Związki te można badać w najmniejszych podstawowych jednostkach przestrzennych, które Troll nazwał ekotopami.

Ekologiczna lub funkcjonalna interpretacja krajobrazu zakłada, że poszczególne elementy krajobrazu pozostają w określonym związku funkcjonalnym i znajdują się w równowadze, dopóki jakiś element, a z nim cały krajobraz nie ulegnie zmianie. Przy funkcjonalnej interpretacji krajobrazu rozróżnia się, w zależności od udziału człowieka w jego kształtowaniu - "krajobrazy naturalne" i "krajobrazy kulturalne".

W powojennej szkole radzieckiej nowymi kierunkami badawczymi są: geochemia i geofizyka krajobrazu. Geochemia krajobrazu dostarcza ważnej metody do badania wzajemnych związków między składnikami krajobrazu i jego morfologicznymi częściami, wskazując na wędrówki pierwiastków i związków chemicznych zależnie od ogólnych warunków klimatycznych. Krajobraz geochemiczny to krajobraz geograficzny rozpatrywany z punktu widzenia analizy migracji pierwiastków oraz związków chemicznych. Geofizyka krajobrazu bada zmiany bilansu wodnego i cieplnego, które leżą u podstaw sezonowej rytmiki zjawisk przyrodniczych. Bada ona również funkcjonalne związki pomiędzy procesami fizycznymi w epigeosferze a przebiegiem innych procesów.

Pojęciem krajobrazu jako kompleksu przyrodniczego operują również przedstawiciele nauk biologicznych. A. Wodziczko zajmował się "biologią krajobrazu", proponując dla podstawowych jednostek geobiologicznych nazwę fizjocenozy. W systematyce pojęć dotyczących krajobrazu wyróżnił: uprawę krajobrazu, ochronę krajobrazu, pielęgnowanie i kształtowanie krajobrazu.

Do fizjonomicznej interpretacji krajobrazu nawiązuje kierunek

badawczy nazwany architekturą krajobrazu. Architektura według współczesnych definicji określana jest jako sztuka kształtowania przestrzeni dla potrzeb człowieka. Krajobraz w tym ujęciu to "fizjonomia powierzchni ziemi, będąca syntezą elementów przyrodniczych i działalności człowieka". W pojęciu "architektura krajobrazu" słowo architektura określa metodę i formę działania przekształcającego lub zachowawczego, zaś słowo krajobraz - zakres działania. Można zatem stwierdzić, że architektura krajobrazu jest metodą świadomego, racjonalnego i estetycznego pod względem przestrzennym i gospodarczym kształtowania otoczenia człowieka w skali krajobrazu.

Rodzaje krajobrazu

W zależności od stopnia zniekształcenia stosunków naturalnych w środowisku przyrodniczym i zmian wprowadzonych wskutek działalności człowieka T. Szczepny /1982/ wyróżnia następujące rodzaje krajobrazu:

- krajobraz pierwotny
- krajobraz naturalny
- krajobraz kulturalny
- krajobraz zdewastowany.

Krajobraz pierwotny, spotykany bardzo rzadko, odznacza się zachowaniem nienaruszonej przez człowieka równowagi biologicznej, jest więc układem naturalnie zrównoważonym o utrzymanej w niezmiennym stanie zdolności do regulacji.

Krajobraz naturalny występuje na obszarach pozostających pod wpływem działalności człowieka, która nie spowodowała istotnych zmian naruszających zdolności do samoregulacji, odznacza się brakiem elementów przestrzennych wprowadzonych przez człowieka.

Krajobraz kulturalny, najczęściej spotykany, jest właściwy dla obszarów będących terenem intensywnej gospodarki człowieka, wprowadzającej zmiany w układzie warunków naturalnych i elementy przestrzenne stworzone przez człowieka, naruszenie naturalnej zdolności do samoregulacji, cechującej fizjocenozę, pociąga za sobą konieczność stosowania odpowiednich zabiegów ochronno-pielęgnacyjnych, niezbędnych do utrzymania równowagi.

Krajobraz zdewastowany występuje na obszarach silnie zainwestowanych w wyniku rozwoju przemysłu i urbanizacji, będących terenem eksploatującej przyrodę działalności człowieka, która doprowadziła do zniszczenia naturalnego układu warunków. Najczęściej wyraża się to w daleko posuniętym zniekształceniu pod względem ilościowym i jakościowym jednego lub więcej składników naturalnych krajobrazu, w którym dominującą rolę spełniają elementy wprowadzone przez człowieka.

J. Bogdanowski /m. in. 1976/ dzieli krajobraz kulturalny na dwa podtypy - harmonijny i dysharmonijny, rezygnując z pojęcia krajobrazu zdewastowanego. Autor ten proponuje ponadto podział krajobrazów według ukształtowania, pokrycia i formy kulturowej krajobrazu /tab. 1/.

Typologię krajobrazu naturalnego Polski przedstawił J. Kondracki /m. in. 1981/. Dzieli on krajobrazy naturalne na klasy, rodzaje i gatunki. Najbardziej ogólny jest podział krajobrazów na górskie i nizinne, przy czym za kategorię pośrednią uznać można wyżyny.

W klasie krajobrazów nizinnych J. Kondracki wyodrębnia 4 rodzaje: krajobrazy nadmorskie /gatunki - wydmy, deltowy, jezioro - bagienny/, krajobrazy dolin i równin akumulacyjnych /gatunki - den dolinnych, tarasów z wydmami, równin

Tab. 1

Typy krajobrazu według J. Bogdanowskiego

Typ krajobrazu główny	Rodzaj krajobrazu		Forma kulturowa krajobrazów	
	wg ukształtowania	wg pokrycia	główna	odmiany, style
pierwotny	płaski sfalowany pagórkowaty itp.	leśny stepowy itp.	-	-
naturalny	płaski sfalowany pagórkowaty itp.	pasterki cywilizacji itp.		pierwotnej zbierackiej prymitywnej rolniczej itp.
kulturowy, podtypy - harmonijny dysharmonijny	płaski sfalowany pagórkowaty itp.	rolniczy miejski rekreacyjny itp.	I cywilizacji	rolniczej średnio-wieczny renesansowy barokowy klasycystyczny romantyczny II cywilizacji przemysłowej elektryczny naturalistyczny secesyjny modernistyczny III cywilizacji tercjalnej "krajobraz jutra"

poleskich, równin śródgórskich/, krajobrazy młodoglacjalne /gatunki: równin i wzniesień morenowych, pagórkowaty pojezierny i sandrowy pojezierny/ i krajobrazy staroglacjalne /gatunki: równin peryglacjalnych oraz ostańców peryglacjalnych/. W klasie krajobrazów wyżynnych wyodrębniono następujące rodzaje: lessowy, na skałach węglanowych, na skałach krzemianowych, a w klasie krajobrazów górskich - regla dolnego, regla górnego oraz subalpejskie i alpejskie.

Problemy metodologiczne oceny walorów widokowych krajobrazu

Dorobek metodologiczny dotyczący oceny walorów widokowych krajobrazu przedstawił m. in. J. Tyrzykowski /1986/, bliższą charakterystykę studiów zagranicznych w tym zakresie podaje K.H. Wojciechowski /1986/. Wśród autorów opracowań i wypowiedzi na temat walorów widokowych krajobrazu wymienić należy m. in. J. Bogdanowskiego /1971, 1972, 1976, J. Bogdanowski i wsp. 1973 a, b/, J. Józefczyka /1973/, K.D. Finesa /1968/, J.A. Wiedienina i Ł.S. Filipowicza /1975/, K. Eringisa i A.R. Budriunasa /1972/, D.L. Lintona /1968/, A.W. Gilga /1974/ oraz T. Brossarda i J.C. Wiebera /1984/. Z oceną walorów krajobrazowych wiążą się również analizy atrakcyjności turystycznej ukształtowania J. Warszńskiej /1974/, oraz atrakcyjności turystycznej krajobrazów T. Bartkowskiego /1965, 1968/ i M.I. Mileskiej /1963/. W ostatnich latach próby metodyczne oceny walorów widokowych krajobrazu podjęto m. in. w ośrodku wrocławskim /G. Bołoń - Walczak i wsp., 1976, A. Kotowicz, 1981, B. Kucharczyk, 1981, E. Parfianowicz, 1981, Z. Werner, 1980/.

J. Bogdanowski w ocenie walorów krajobrazowych wychodzi od wyznaczenia jednostek architektoniczno-krajobrazowych, stanowiących tereny jednolite pod względem ukształtowania i pokrycia. W studium wartości krajobrazowych Wyżyny Wieluńskiej do najwyższej kategorii zaliczył tereny z formami wyraźnie wyróżniającymi się w krajobrazie, w sensie estetycznym, swoją oryginalnością lub typowością. Mieszczą się tu wszystkie elementy będące dziełem przyrody jak i człowieka. Tereny o drugorzędnych wartościach krajobrazowych obejmują wszystkie formy stanowiące bezpośrednie otoczenie terenów o dużych wartościach lub umożliwiające wgląd czy też ekspozycję terenów o dużych wartościach krajobrazowych.

Metoda oceny walorów krajobrazowych D.L. Lintona, z uwagami K. Gilga, polega na analizach wysokości względnych oraz uwzględnieniu takich cech rzeźby jak stromość stoków, częstość i głębokość rozcinanych dolin, izolacja wzgórz od ich sąsiedztwa, które sprawiają, że określony krajobraz jest mniej lub bardziej atrakcyjny widokowo.

T. Brossard i J.C. Wieber przedstawiają metodę oceny opartą o analizy zdjęć naziemnych /mechaniczne przetworzenie obiektów jakimi są formy rzeźby na ich obraz/. Zdjęcia te umożliwiają określenie atrakcyjności poszczególnych obszarów oglądanych z różnych punktów. Zakłada się, że te same obiekty rzeźby w różnych układach i różnych planach tworzą różne kompozycje widokowe.

K. Józefczyk przedstawia propozycję oceny walorów krajobrazowych z punktu widzenia ich wpływu na sferę psychiczną człowieka. Wychodząc z oceny bodźcowości dzieli krajobrazy na - działające pobudzająco /np. krajobraz górski/ i działające oszczędzająco /np. krajobraz morski, w szczególności

krajobraz terenów leśnych/. Ponadto w zależności od stopnia dostępności dzieli je na krajobrazy o charakterze wędrówkowym /np. krajobrazy otwarte nizin/ i kontemplacyjnym /np. morze, wyższe partie gór/. Do grupy najwartościowszych krajobrazów K.Józefczyk zalicza krajobrazy o walorach wędrówkowo-kontemplacyjnych o oddziaływaniu oszczędzającym.

K.D. Fines daje przykład dość praktycznego podejścia do oceny walorów krajobrazowych. Dla opracowania standardowej skali ocen krajobrazu w Wielkiej Brytanii rozdano zespołowi ekspertów kolorowe zdjęcia z instrukcją dotyczącą rangowania /przyjęto 32-stopniową skalę ocen/. Średnie z ocen dziesięciu najbardziej doświadczonych ekspertów uznano za standardowe i zastosowano w dalszych pracach typu polowego. Wszystkie rodzaje krajobrazu sprowadzono do sześciu typów: brzydkie, niewybitne, przyjemne, wybitne, wspaniałe, zachwycające. Przykładowo - widok na Himalaje przy średnich warunkach pogodowych określono 24 stopniami, najwyższa ocena w W. Brytanii wyrażona została 18 stopniami.

J.A. Wiedienin, K.S. Filipowicz prezentują doświadczenia ze studiów mikroskalowych nad zróżnicowaniem krajobrazowym kompleksów przyrodniczych. Zróżnicowanie krajobrazowe uzależnione jest od struktury wewnętrznej kompleksu i powiązań zewnętrznych z sąsiednimi kompleksami. Zdaniem autorów do ważniejszych zadań badawczych należy poszukiwanie związków między obiektywną oceną zróżnicowania krajobrazowego a subiektywną oceną wartości estetycznych krajobrazu.

K. Eringis i A.R. Budriunas przedstawili próbę /możliwą również do przeprowadzenia jedynie w badaniach mikroskalowych/ oceny oddzielnych elementów krajobrazu, uzależnionej od częstotliwości występowania danego elementu w polu obserwacji.

Zbyt duża liczba jednakowych obiektów powoduje, zdaniem autorów, wrażenie jednostajności i obniża ocenę. Ocena jest ta również różna przy różnych kątach obserwacji. Ostateczna ocena stanowi sumę ocen poszczególnych elementów. Współczynnik atrakcyjności turystycznej ukształtowania J. Warszńskiej, który charakteryzuje m. in. walory krajobrazowe rzeźby, określany jest w oparciu o 3 cechy morfologiczne - wysokość bezwzględna, wysokość względna oraz intensywność urzeźbienia. Podstawą oceny, przeprowadzonej według metody modelowej, stanowi maksymalna bezwzględna wysokość miejscowości w stosunku do maksymalnej wysokości w województwie. Pozostałymi parametrami są: stosunek różnicy maksymalnych wysokości względnych regionu i miejscowości do maksymalnej wysokości względnej regionu oraz intensywność urzeźbienia danej miejscowości.

Oceny atrakcyjności turystycznej krajobrazów T. Bartkowskiego i M.I. Mileskiej opierają się głównie na analizach procentowego udziału terenów z urozmaiconą rzeźbą, obszarów wodnych i leśnych w ogólnej powierzchni badanej jednostki przestrzennej.

Studia krajobrazowe ośrodka wrocławskiego dotyczą prób oceny walorów krajobrazowych obszarów, szlaków i punktów widokowych. Ocena walorów krajobrazowych obszarów opiera się na analizach ukształtowania terenu /wyrażanego stopniem intensywności urzeźbienia/ i jego pokrycia. Pozwalają one na wyznaczenie typów krajobrazu /z punktu widzenia tych dwóch cech/, a następnie na próby oceny ich walorów widokowych dla turystyki. Ocenę walorów dróg samochodowych oparto na analizach profili poprzecznych wyznaczonych dla 3 km odcinków podstawowych dróg. W analizach tych określono zasięg strefy widokowej,

ilość planów oraz ilość elementów pokrycia. Ocena atrakcyjności punktów widokowych uwzględnia kąt i zasięg widoczności oraz rzeźbę i pokrycie terenu analizowane dla profili prowadzonych z każdego punktu co 45° .

Dotychczasowe próby oceny walorów krajobrazowych Polski

Do ważniejszych dotychczasowych prób oceny walorów krajobrazowych Polski należą: praca M.I. Mileskiej /1965/, Plan koncepcji ochrony krajobrazu w Polsce /m.in. S. Kozłowski, 1972/, oraz studium Zespołu Architektury Krajobrazu Politechniki Krakowskiej /J. Bogdanowski i wsp., 1973/.

W pracy M.I. Mileskiej ocena atrakcyjności dla wypoczynku i turystyki poszczególnych typów krajobrazu naturalnego w Polsce stanowiła wstępny etap do próby regionalizacji turystycznej. Ocenie poddano stopień zróżnicowania rzeźby oraz wielkość powierzchni wodnych i leśnych. Dla wydobycia wyjątkowych walorów przyrodniczych wprowadzono punkty dodatkowe za wybitne osobliwości przyrody, nadmorskie plaże i specjalne walory klimatyczne. W oparciu o ocenę punktową wydzielono 6 klas atrakcyjności turystycznej. Odniesienie oceny atrakcyjności turystycznej do typów krajobrazu naturalnego, stanowiących niejednokrotnie bardzo rozległe obszary, powoduje że jej wyniki mają charakter raczej orientacyjny.

Opracowanie PROP /m. in. S. Kozłowski, 1972/ zawiera nową koncepcję ochrony przyrody i krajobrazu w Polsce. Wprowadza ona obok dotychczas istniejących parków narodowych, nowe wielkoobszarowe formy ochrony krajobrazu - parki krajobrazowe i strefy chronionego krajobrazu.

Parki krajobrazowe obejmują tereny wyróżniające się wysokimi walorami środowiska naturalnego oraz walorami este-

tyczno-widokowymi krajobrazu. Strefy chronionego krajobrazu zostały zaprojektowane z uwzględnieniem takich elementów środowiska jak - rzeźba terenu, wody, w tym projektowane zbiorniki wodne, szata roślinna oraz walorów estetyczno-widokowych krajobrazu. Wykorzystanie turystyczne parków krajobrazowych powinno być ograniczone, podobnie jak w parkach narodowych, do turystyki krajoznawczej, zaś strefy chronionego krajobrazu, o mniejszych wartościach przyrodniczych i rygorach ochronnych, powinny być przeznaczone dla turystyki masowej, w tym urlopowej turystyki wypoczynkowej.

Projekt sieci parków krajobrazowych i stref chronionego krajobrazu opiera się na materiałach przygotowanych przez wojewódzkich konserwatorów przyrody i wojewódzkie komitety ochrony przyrody. Przy dość ogólnych kryteriach wyznaczania obszarów chronionych nie uniknięto zróżnicowanego podejścia zespołów wojewódzkich do koncepcji ochrony krajobrazu. Ustalenia opracowania PROP są weryfikowane w ramach prac nad programem ochrony środowiska w Polsce /m. in. opracowanie ML i PD - "Ochrona walorów i zasobów środowiska przyrodniczego oraz obszarów rekreacji", 1973/ oraz w wojewódzkich programach ochrony przyrody i krajobrazu /m. in. S. Kozłowski, 1983/.

Studium przydatności krajobrazu Polski dla rekreacji, opracowanego przez Zespół Architektury Krajobrazu Politechniki Krakowskiej pod kierunkiem J. Bogdanowskiego /J. Bogdanowski i wsp. 1973/ dzieli się na kilka etapów. Pierwszy etap stanowiło wyznaczenie zespołów jednostek krajobrazowych w drodze podziału wewnętrznego mezoregionów J. Kondrackiego.

Zespoły jednostek krajobrazowych stanowią obszary o zbliżonym ukształtowaniu i pokryciu terenu.

Drugi etap obejmował waloryzację jednostek krajobrazowych uwzględniającą naturalne walory zespołów wyrażone głównie rodzajami pokrycia oraz możliwości ich wykorzystania przez rekreację. Następne etapy to - ocena form i kierunków zagrożenia ze strony urbanizacji, strefowanie, określające optymalną przydatność poszczególnych jednostek dla różnych celów, ze szczególnym uwzględnieniem rekreacji oraz określenie studialno-projektowych wytycznych w zakresie wykorzystania i kształtowania stref. Do podstawowych rodzajów stref zaliczono: rezerваты krajobrazowe, krajobrazy parkowe naturalne, krajobrazy parkowe kulturowe, krajobrazy chronione, krajobrazy przekształcone oraz naturalne krajobrazy nieprzydatne dla rekreacji.

W studium opracowanym przez zespół pod kierunkiem J. Bogdanowskiego szczególnie interesujące jest wykorzystanie dorobku ośrodka krakowskiego w zakresie architektury krajobrazu. Oceny przydatności krajobrazu odnoszące się do dużych jednostek obszarowych są jednak dość znacznie zgeneralizowane.

1.3. Koncepcja badań, metody, materiały wyjściowe

Zgodnie ze wskazaniami literatury przedmiotu, typologia krajobrazów Polski w aspekcie fizjonomicznym oraz próba oceny ich walorów widokowych została oparta na analizach ukształtowania i pokrycia terenów.

Kompleksowa typologia krajobrazu jest podsumowaniem trzech cząstkowych typologii - z punktu widzenia ukształtowania terenu, jego pokrycia oraz stopnia przekształceń antropogenicznych krajobrazu. Dominujący typ ukształtowania terenu,

dominujący rodzaj pokrycia oraz stopień przekształceń antropogenicznych, wyprowadzony m. in. z analiz stopnia nasycenia krajobrazu elementami przyrodniczymi, zabytkowymi, przemysłowymi i urbanizacji, opisują kompleksowy typ krajobrazu z punktu widzenia wrażeń widokowych.

Podstawą do określenia kryteriów ocen walorów widokowych krajobrazu jest studium percepcji społecznej wyróżnionych cech i typów krajobrazu. Badania percepcji społecznej ograniczone zostały do specjalistów z zakresu nauki o krajobrazie i gospodarki przestrzennej oraz wybranych grup spośród organizatorów turystyki, studentów i słuchaczy studiów poddyplomowych geografii i architektury, turystów.

Kompleksowa ocena walorów widokowych krajobrazu jest również sumą ocen cząstkowych związanych z ukształtowaniem terenu, jego pokryciem oraz stopniem przekształceń antropogenicznych. W ocenach tych uwzględnia się m. in. wysokości względne, zróżnicowanie wewnętrzne rzeźby i pokrycie terenu, kontrastowość form rzeźby i elementów pokrycia, stopień podobieństwa w stosunku do otoczenia.

Schemat studiów pod typologię krajobrazów Polski oraz oceną ich walorów widokowych przedstawia rys. 2.

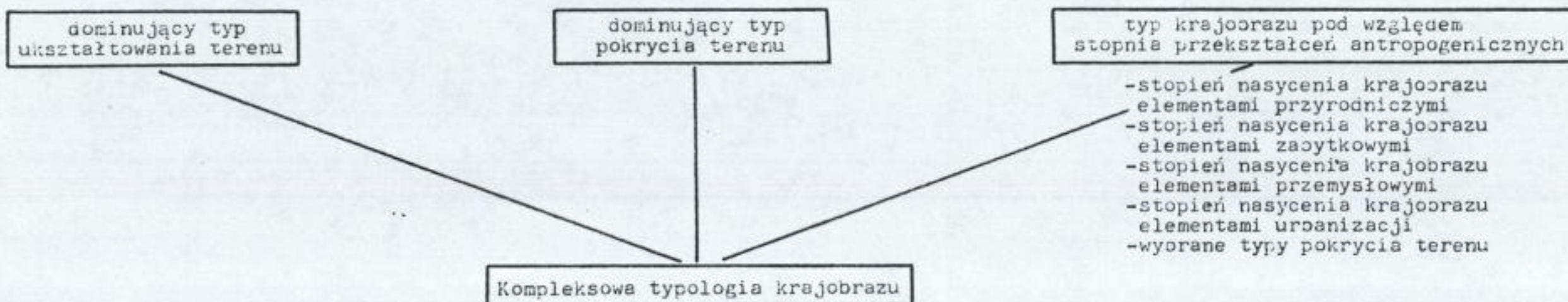
Studia nad krajobrazem Polski opierają się głównie na dotychczasowych opracowaniach kartograficznych dotyczących ukształtowania i pokrycia terenu, przede wszystkim w skali 1 : 500 000, przy sięganiu w wielu przypadkach do skali 1 : 100 000, 1 : 50 000, a nawet 1 : 25 000. Wartość materiałów wynikowych jest w dużej mierze związana z wartością i aktualnością wyjściowych materiałów kartograficznych.

Na potrzeby studium krajobrazowego przygotowano również szereg dodatkowych opracowań szczegółowych. Należą do nich m. in., studia elementów przyrodniczych w krajobrazie, elementów zabytkowych krajobrazu kulturowego, elementów przemysłowych, studium urbanizacji Polski W. Wdowiaka, przystosowane do potrzeb tematu. Każde z tych studiów może stanowić odrębne oryginalne opracowanie.

Informacje jednostkowe i zagregowane o krajobrazie odniesione zostały do pól podstawowych o powierzchni 25 km^2 /1 x 1 cm na mapie w skali 1 : 500 000/. Powstał w ten sposób swoisty "bank informacji" o krajobrazie Polski w układzie ok. 12,5 tys. jednostek przestrzennych. Próby podwiązania się do już istniejących informacji o środowisku geograficznym Polski nie dały zadowalających rezultatów.

Przy ocenach stopnia nasycenia krajobrazu różnymi elementami, przy ocenach atrakcyjności widokowej poszczególnych cech krajobrazu i ich zespołów posłużono się metodą bonitacji punktowej. Mimo oparcia kryteriów tych ocen o przesłanki zobiektywizowane, w tym m. in. o wyniki studium percepcji społecznej krajobrazu, nie uniknięto założeń subiektywnych. Przewiduje się drugi etap prac nad syntezą studium krajobrazowego z wykorzystaniem techniki komputerowej, łącznie z wydrukiem map w skali 1 : 500 000. Pozwoli to na zweryfikowanie wielu założeń metodycznych przyjętych w niniejszym opracowaniu.

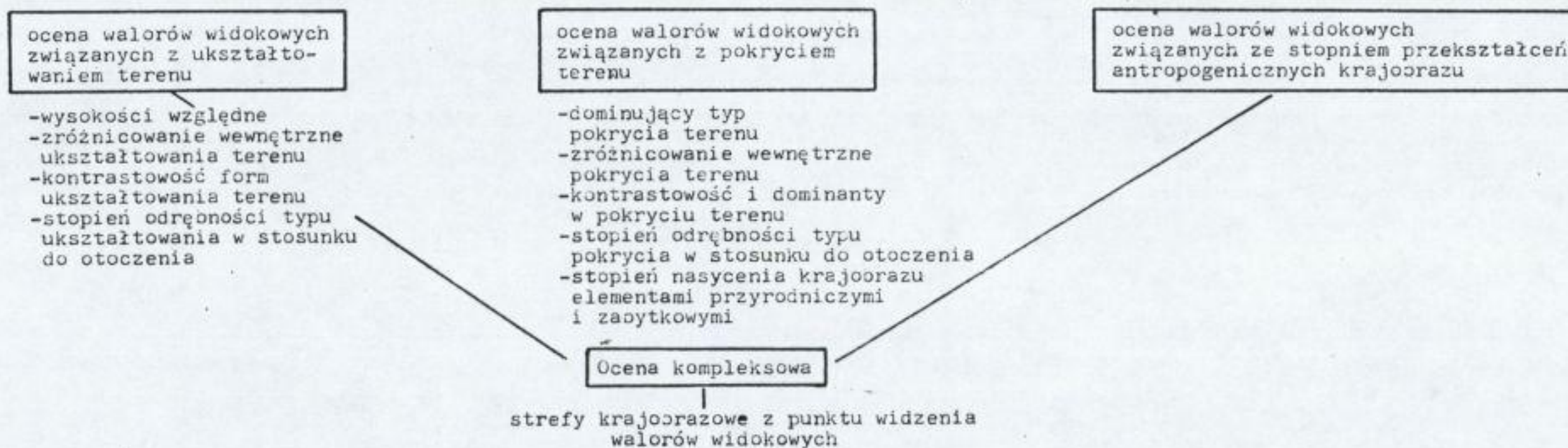
"Częstkowe" typologie krajobrazu:

II STUDIA NAD PERCEPCJĄ SPOŁECZNĄ KRAJOBRAZU

III OCENA WALORÓW WIDOKOWYCH KRAJOBRAZU

Oceny "częstkowe":

2. TYPOLOGIA KRAJOBRAZU POLSKI Z PUNKTU WIDZENIA UKSZTAŁTOWANIA TERENU Z ELEMENTAMI OCENY WALORÓW WIDOKOWYCH

2.1. Założenia metodyczne

Zgodnie z zaleceniami literatury przedmiotu, uznano, że typologia krajobrazu z punktu widzenia ukształtowania terenu na potrzeby turystyki powinna być bardzo uproszczona i odwoływać się do ogólnych wrażeń krajobrazowych. Zdecydowano się na wydzielenie następujących rodzajów obszarów /"cząstkowych" typów krajobrazu/:

- obszary płaskie
 - deltowe
 - den dolinnych
- obszary faliste
 - morenowe
 - wydmore
- obszary pagórkowate
 - wydmore
 - morenowe
 - wzgórz ostańcowych
- obszary górzyste
 - pogórzy i gór niskich
 - gór średnich
 - gór wysokich
 - typ sudecki
 - typ alpejski

Przy wyznaczaniu dominujących typów ukształtowania terenu w polach podstawowych o powierzchni 25 km^2 oparto się głównie na przeglądowej mapie geomorfologicznej Polski w skali 1 : 500 000, wydanej przez Instytut Geografii i Przes-

trzennego Zagospodarowania PAN oraz na mapie hipsometrycznej w skali 1 : 500 000 i przygotowanej na potrzeby studium, mapie wysokości względnych /w kwadratach o powierzchni 25 km²/.

I tak na przykład do zespołu krajobrazów płaskich zaliczono równiny denudacji peryglacjalnej, wysoczyznę morenową płaską, równiny zalewowe, równiny sandrowe itp. ale jeżeli dodatkowymi symbolami zaznaczone było występowanie takich form, jak kemy, czy czy wytopiska, powodujące sfalowanie powierzchni rzeźby, wtedy kwalifikowano takie obszary do krajobrazu falistego.

Do krajobrazów falistych zaliczono wysoczyzny morenowe faliste, pola piasków przewianych z występującymi wydmami, a w obszarach wyżynnych poza strefą krawędziową, także wyżyny z resztkami zrównań.

Krajobrazy pagórkowate to m. in. pagórkowata strefa marginalna, wały morenowe i ostańce wzgórz strefy marginalnej, góry świadki, formy pochodzenia wulkanicznego itp.

W obrębie tych zasadniczych zespołów krajobrazowych wyróżniono podtypy, jak na przykład dla krajobrazów płaskich - krajobraz deltowy i den dolinnych. W obrębie gór wysokich wprowadzono jeszcze dalsze dodatkowe rozróżnienie - typ Sudecki i alpejski. Sudety i Karpaty różnią się bowiem znacznie, nie tylko genezą, ale także fizjonomią.

W przypadku braku możliwości określenia dominującego typu ukształtowania terenu w polu podstawowym wpisywano dwa symbole określające przeważające typy. W związku z dużym stopniem generalizacji wyjściowej mapy geomorfologicznej nie zdarzyło się, aby w jednym polu wystąpiły więcej niż dwa typy.

W ocenie walorów widokowych związanych z ukształtowaniem terenu wzięto pod uwagę wysokości względne, zróżnicowanie wewnętrzne rzeźby /ilość form rzeźby w obrębie pola podstawowego/, elementy kontrastowe rzeźby /wody, wydmy, krawędzie, góry świadki, kuesty, progi, skałki/ oraz stopień podobieństwa pod względem dominującego typu ukształtowania w stosunku do pól sąsiednich. W ocenie nie uwzględniono dominującego typu rzeźby wychodząc z założenia, że w dużej mierze wyraża go wysokość względna. Przyjęto następujące zasady oceny punktowej:

- wysokości względne: do 5 m - 0 pkt, 5 - 60 m - 1 pkt, 61 - 300 m - 2 pkt, 301 - 700 m - 4 pkt, powyżej 700 m - 8 pkt,
- zróżnicowanie wewnętrzne rzeźby: ilość wydzieleni w obrębie pola - 1 - 2 /krajobraz mało urozmaicony/ - 0 pkt, 3 - 4 /krajobraz średnio urozmaicony/ - 2 pkt, 5 - 7 /krajobraz bardzo urozmaicony/ - 4 pkt,
- elementy kontrastowe - za każdy element po 2 pkt,
- stopień podobieństwa rzeźby w stosunku do otoczenia: ilość podobnych sąsiednich pól - 0, 1, 2 /najmniejsze podobieństwo/ - 4 pkt., 3, 4, 5 - 2 pkt, 6, 7, 8 /największe podobieństwo/ - 0 pkt.

Ocenę łączną walorów widokowych /atrakcyjności widokowej/ związanych z ukształtowaniem terenu wyraża 6 przedziałów wartości punktowych - 0 - 3 /ocena najniższa/, 4 - 6, 7 - 9, 10 - 12, 13 - 15 i powyżej 15 pkt /ocena najwyższa/.

2.2. Wyniki analiz

Wyniki analiz dotyczących typologii krajobrazu Polski z punktu widzenia ukształtowania terenu i oceny walorów

widokowych związanych z ukształtowaniem terenu ilustruje 5 map w skali 1 : 500 000. Jedną z nich, ocena walorów widokowych związanych z ukształtowaniem terenu, stanowi załącznik graficzny nr 7.

Mapa typów krajobrazu z punktu widzenia ukształtowania terenu i mapa wysokości względnych nie wymagają w zasadzie komentarza. Zakłada się ponadto, że szersza analiza typów krajobrazu, cząstkowych i kompleksowych, zostanie przeprowadzona, z zastosowaniem techniki komputerowej, w dalszych etapach prac nad krajobrazem Polski.

Na mapie zróźnicowania wewnętrznego rzeźby w obrębie poszczególnych pól podstawowych występuje od 1 do 7 wydzieleni. Krajobrazy o największym zróźnicowaniu wewnętrznym rzeźby /5 - 7 wydzieleni/ wiążą się z Sudetami, zwłaszcza Karkonoszami i Kotliną Kłodzką, Wyżyną Małopolską, w szczególności z Jurą Polską i Górami Świętokrzyskimi /miejscami są to obszary o powierzchni 250 - 300 km²/, a także z Wyżyną Lubelską /obszary najwyższej kategorii nie stanowią tutaj większych powierzchni, maksymalnie do 150 km²/. W Karpatach do obszarów o największym zróźnicowaniu wewnętrznym rzeźby zakwalifikowały się tylko Tatry i Pieniny. Beskidy znalazły się w II kategorii obszarów średnio urozmaiconych /3 - 4 wydzieleni/.

Wysokie wartości zróźnicowania rzeźby występują także w strefie pojeziernej, w części obejmującej garb pojezierny. Obszary Sandrowe w tej strefie, mieszczą się głównie w kategorii krajobrazu średnio urozmaiconego.

Najmniejsze wartości zróźnicowania wewnętrznego rzeźby występują na Żukawach, w obrębie części Niziny Szczecińskiej, fragmentami na Pojezierzu Wielkopolskim, częściowo w Kotli-

nie Sandomierskiej, na Polesiu Lubelskim oraz punktowo na całym pozostałym obszarze Polski.

Uogólniając można powiedzieć, że wyższymi wartościami zróżnicowania wewnętrznego rzeźby wyróżniają się pas pojezierny, pas wyżyn i obszary górskie.

Na mapie kontrastowości rzeźby do rejonów o dużej liczbie elementów kontrastowych w rzeźbie zaliczono między innymi jeziorne obszary pojezierzy. Obok dużej ilości jezior, jako jednego z elementów kontrastowych, występują tutaj liczne krawędzie erozyjne o wysokości względnej powyżej 20 m. Powoduje to, że takie obszary jak Pojezierze Kaszubskie, Bytowskie, Wzniesienia Elbląskie, czy Wzgórza Bukowe i Wzniesienia Szczecińskie na Nizinie Szczecińskiej uwidaczniają się na mapie jako tereny wysoko punktowane. Bardzo wyraźnie zaznaczył się na przykład obszar graniczny pomiędzy Żuławami Wiślanymi, pozbawionymi elementów kontrastowych, a Wysoczyzną Gdańską. Również obszary nizin nadbałtyckich, gdzie występują, takie elementy jak klify, wydmy, jeziora przybrzeżne, są terenami o dużej kontrastowości rzeźby.

Kolejnymi rejonami wyróżniającymi się na tej mapie są doliny większych rzek, zwłaszcza Wisły, Odry, Bugu i Narwi, Warty i Noteci, w szczególności Międzyrzecze Warciańsko-Noteckie.

Dużą kontrastowością rzeźby ze względu na występowanie licznych kuest, skałek i gór świadków, odznaczają się Jura Polska, Wyżyna Śląska i Wyżyna Lubelska. Sporo elementów kontrastowych, w tym liczne progi o znacznych wysokościach względnych, rzędu 100 - 250 i więcej metrów, występuje w Sudetach. Słabo natomiast zaznaczyły się na tej mapie Karpaty,

z wyjątkiem Tatr i Pienin.

Na mapie stopnia podobieństwa typu rzeźby w stosunku do otoczenia najwyższe oceny /najmniejsze podobieństwo rzeźby w stosunku do otoczenia/ uzyskały takie obszary jak Kotlina Kłodzka, Karkonosze, Wyżyna Śląska, Jura Polska, Pobrzeże Bałtyku i inne. Krajobrazy "monotonne" /duże podobieństwo typu rzeźby w stosunku do otoczenia/ wiążą się m. in. z Niziną Śląską, Żuławami Wiślanymi, Niziną Szczecińską, fragmentami Polesia Lubelskiego. Niskie oceny /monotonia rzeźby/ pojawiały się również w odniesieniu do obszarów, które ze względu na inne kryteria punktowane były wysoko. Dotyczy to na przykład fragmentów Pojezierza Kaszubskiego.

Wyniki oceny walorów widokowych związanych z ukształtowaniem terenu /zał. graf. nr 7/ zestawia tab. 2. Obszary, którym przypisano 3 najwyższe klasy walorów widokowych zajmują łącznie tylko niewiele ponad 6 % terytorium Polski. Są to m. in. wyspa Wolin, Wzniesienia Szczecińskie, Wzgórza Bukowe, Pobrzeże Słowińskie, część Pojezierza Kaszubskiego, Bytowskiego, Międzyrzecze Warciańsko-Noteckie, Wał Mosińsko-Bukowski, Garb Wiżajna i okolice jez. Wigry /Poj. Suwalskie/, część krainy Wielkich Jezior Mazurskich, Wzniesienia Elbląskie, Pojezierze Iławskie /okolice Ostródy, jez. Morąg/, Roztocze, Góry Świętokrzyskie, Jura Polska, Niecka Nidziańska /fragment doliny Nidy/, Tatry, Pieniny, Beskid Śląski i Żywiecki, duże części Sudetów.

Tab. 2

Zestawienie powierzchniowe obszarów Polski według oceny
walorów widokowych związanych z ukształtowaniem terenu

Ocena walorów widokowych związanych z ukształtowa- niem terenu	Powierz- chnia obszarów w tys. km ²	Udział procen- towy w powierz- chni kraju
I, 0 - 3 pkt /najniższa ocena/	81,6	26,1
II, 4 - 6 pkt	111,3	35,6
III, 7 - 9 pkt	100,4	32,1
IV, 10 - 12 pkt	17,8	5,7
V, 13 - 15 pkt	1,4	0,4
VI, powyżej 15 pkt /najwyższa ocena/	0,2	0,1
Ogółem	312,7	100,0

3. TYPOLOGIA KRAJOBRAZU POLSKI Z PUNKTU WIDZENIA POKRYCIA TERENU Z ELEMENTAMI OCENY WALORÓW WIDOKOWYCH

3.1. Założenia metodyczne

Typologia krajobrazu z punktu widzenia ukształtowania terenu wyrażona została określeniem dominującego rodzaju pokrycia. Wyróżniono:

- obszary wodne
- obszary leśne
 - lasów mieszanych
 - lasów iglastych
- obszary gruntów ornych
 - z przewagą gospodarki wielkopowierzchniowej
 - z przewagą gospodarki indywidualnej
- obszary użytków zielonych
- obszary zabudowane
 - miejskie
 - wiejskie
- obszary przemysłowo-składowe.

Przy określaniu dominującego typu pokrycia terenu oparto się głównie na mapie użytkowania ziemi w skali 1 : 500 000, studium urbanizacji Polski W. Wdowiaka i mapach F. Uhorczaka /F. Uhorczak, 1969/ powiększonych fotograficznie do skali 1 : 500 000. Za dominujący uznawano ten typ pokrycia, który zajmował powyżej 50 % powierzchni pola podstawowego. W przypadku braku możliwości określenia jednego typu dominującego podawano dwa główne typy, przy czym każdy z nich musiał zajmować co najmniej 30 % powierzchni pola, przy łącznej powierzchni stanowiącej co najmniej 70 % powierzchni pola. Za obszary zabudowy miejskiej przyjęto tereny

"miasta" w studium W. Wdowiaka, obszary zabudowy wiejskiej określono w oparciu o materiały F. Uhorczaka.

W ocenie walorów widokowych związanych z pokryciem terenu uwzględniono dominujący rodzaj pokrycia, zróżnicowanie wewnętrzne pokrycia /ilość rodzajów pokrycia w polu podstawowym/, kontrastowość pokrycia i jego dominanty /występowanie linii rozgraniczających między obszarami wodnymi i niewodnymi, leśnymi i bezleśnymi, obszarami zabudowanymi i niezabudowanymi, występowanie zespołów zabytków architektury i budownictwa oraz obiektów przemysłowych o największej sile oddziaływania na wrażenia widokowe/, stopień podobieństwa pod względem dominującego typu pokrycia terenu w stosunku do pól sąsiednich, udział elementów przyrodniczych i zabytkowych w krajobrazie. Założenia oceny punktowej były następujące:

- dominujący typ pokrycia: obszary wodne - 6 pkt, obszary leśne - 5, obszary użytków zielonych - 4, obszary gruntów ornych i zabudowane - 2,
- zróżnicowanie wewnętrzne pokrycia: ilość wydzieleni w obrębie pola - 1 - 2 /pokrycie najmniej urozmaicone/
 - 0 pkt, 3 - 4 - 2 pkt, 5 /pokrycie najbardziej urozmaicone/ - 4 pkt,
- kontrastowość pokrycia i jego dominanty: po 1 pkt za każdy element /maksymalnie 5 pkt/,
- stopień podobieństwa typu pokrycia w stosunku do otoczenia - jak w ocenie walorów widokowych związanych z ukształtowaniem terenu,
- udział elementów przyrodniczych i zabytkowych w krajobrazie:

w obu przypadkach od 1 do 5 pkt w zależności od stopnia nasycenia.

Wydzielono 6 przedziałów wartości punktowej oceny walorów widokowych /atrakcyjności widokowej/ związanej z pokryciem terenu - do 4 /ocena najniższa/, 5 - 8, 9 - 12, 13 - 16, 17 - 20 i powyżej 20 pkt /ocena najwyższa/.

3.2. Wyniki analiz

Wyniki analiz dotyczących typologii krajobrazu Polski z punktu widzenia ukształtowania terenu ilustruje 5 map w skali 1 : 500 000. Jedną z nich, ocena walorów widokowych /atrakcyjności widokowej/ związanych z pokryciem terenu stanowi załącznik graficzny nr 3.

Mapa "Dominującego typu pokrycia terenu" nawiązuje generalnie do wydzieleni rodzajów pokrycia terenu ujętych na mapie "Polska - Użytkowanie Ziemi". Rozszerzono je jedynie w odniesieniu do obszarów zabudowanych. W oparciu o opracowania F. Uhorczaka /1969/ i W. Wdowiaka wydzielono zabudowę miejską i wiejską. Wydaje się, że uzupełniono w ten sposób poważny niedostatek mapy "Polska - Użytkowanie Ziemi". Analizy map w skali 1 : 100 000 dla wybranych rejonów wykazały natomiast, że obszary łąk nie stanowią w zasadzie takiego udziału w powierzchni ogólnej pól podstawowych, aby można było uznać je za dominujący typ pokrycia.

Najwyższe zróżnicowanie wewnętrzne pokrycia terenu występuje wyspowo. Są to pola wielkości 50 - 100 km² i jest ich na terenie Polski tylko 18. Nie ma takich wartości w Polsce pn-wsch, jedno pole występuje w Polsce pn-zach - na

Nizinie Szczecińskiej na wschód od Wolina. Osiem pól podstawowych występuje na terenie Polski pd-wsch i wiąże się z dolinami rzek: 2 w okolicach Chęcin na Bobrzy, 4 w środkowym i dolnym biegu Pilicy /dolinie Pilicy/, 1 na Kamiennej na pñn-zach od Starachowic i 1 przy ujściu Czarnej do Wisły w okolicach Czerska. Dziewięć występuje w Polsce pd-zach: Kotlina Żmigrodzka, ujście Baryczy, Wzgórza Dalkowskie.

Najczęściej występuje i największą zawartość powierzchniową posiada klasa II, obszary o średnim zróżnicowaniu pokrycia.

Na mapie "kontrastowości pokrycia i dominant krajo-
brazowych" najwyższa ocena, pięciopunktowa, dotyczy tylko 1 pola podstawowego, okolic Włockawka.

Pól z czterema elementami jest na terenie Polski 17: 11 w Polsce pd-zach /Milicz, Żagań, Bolesławiec, Oława, Swiebodzice, Wałbrzych, Niemodlin, Bytom, pñn. i pd-zach okolice Rybnika, okolice Skoczowa/, 2 w części pñn-zach Polski: Szczecinek, Lębork/, 2 w części pñn-wsch. Polski /płd-zach okolice Pisz - okolice Iławy/, 2 w części pd-wsch. Polski /Leżajsk, Żywiec - część północna/.

Najczęściej występują na mapie pola z dwoma lub trzema elementami kontrastowymi. Pola z jednym elementem kontrastowym dotyczą głównie obszarów leśnych. Na dużych obszarach, głównie związanych z uprawami rolnymi, nie występują żadne elementy kontrastowe.

W "Stopniu podobieństwa dominującego rodzaju pokrycia terenu w stosunku do otoczenia" przyjęto klasyfikację według której klasa I oznacza najmniejsze podobieństwo, czyli odmienność i dużą różnorodność w pokryciu terenu, a z tym wiąże się duża /większa/ atrakcyjność widokowa. Analogicznie -

klasa III /największe podobieństwo/ stanowi obszar o mniejszym w tym względzie walorze widokowym.

Według przyjętej klasyfikacji na terenie Polski dominuje klasa I zajmująca powyżej 50 % obszaru kraju, występująca na dużych zwartych przestrzeniach.

Natomiast klasa III na większych obszarach występuje tylko w Polsce wschodniej, np.: Wysoczyzna Ciechanowska, Wysoczyzna Płocka, północna część Wysoczyzny Siedleckiej, Puszcza Białowieska, Wyżyna Miechowska, południowo-wschodnie stoki Wyżyny Kielecko-Sandomierskiej, obszar od Łodzi przez Wysoczyznę Rawską do Wisły.

Wyniki oceny walorów widokowych związanych z pokryciem terenu /zał. graf. nr 8/ zestawia tab. 3.

Najmniejszą powierzchnię zajmują oceny krańcowe - najwyższe /V klasa - 6,4 % ogółu powierzchni, VI - 0,6 %/ i najniższe /I klasa - 6,0 %/.

Klasa VI, najwyższa, dotyczy obszarów górskich: Karkonosze, Góry Wałbrzyskie, Góry Bystrzyckie, Tatry, Roztocze, obszarów nadmorskich i pojeziernych: m. in. część Pojezierza Pomorskiego, Pojezierze Iławskie, Kraina Wielkich Jezior, Pojezierze Suwalskie, obszarów nadwiślańskich: m. in. Smolice, Puszcza Niepołomicka, Kazimierz Dolny. Klasa VI wiąże się również z Centrum Warszawy.

Klasa I, najniższa, wiąże się m. in. z Równiną Wrocławską, Płaskowyżem Głubczyckim, zachodnią częścią Wysoczyzny Piotrkowskiej i Wyżyną Miechowską.

Pozostałe klasy oceny walorów widokowych związanych z pokryciem terenu łączą się z większe powierzchnie na terenie całego kraju.

Tab. 3

Zestawienie powierzchniowe obszarów Polski według oceny
walorów widokowych związanych z pokryciem terenu

Ocena walorów widokowych związanych z pokryciem terenu	Powierzchnia obszarów ² w tys. km ²	Udział procentowy w powierzchni kraju
I, do 4 pkt /najniższa ocena/	18,9	6,0
II, 5 - 8 pkt	73,8	23,6
III, 9 - 12 pkt	115,1	36,8
IV, 13 - 16 pkt	83,2	26,6
V, 17 - 20 pkt	19,9	6,4
VI, powyżej 20 pkt /najwyższa ocena/	1,8	0,6
Ogółem	312,7	100,0

4. TYPOLOGIA KRAJOBRAZU POLSKI Z PUNKTU WIDZENIA STOPNIA PRZEKSZTAŁCEŃ ANTROPOGENICZNYCH

Typologia krajobrazu z punktu widzenia przekształceń antropogenicznych wykorzystuje wyniki studiów nad stopniem nasycenia krajobrazu elementami przyrodniczymi, zabytkowymi, przemysłowymi i urbanizacji.

4.1. Stopień nasycenia krajobrazu Polski elementami przyrodniczymi

W analizach stopnia nasycenia krajobrazu elementami przyrodniczymi wzięto pod uwagę istniejące i projektowane parki narodowe, istniejące i projektowane parki krajobrazowe, rezerваты przyrody, pomniki przyrody i parki wiejskie. Inwentaryzację kartograficzną tych elementów /w opracowaniu J. Kumóra/ stanowią 4 mapy w skali 1 : 500 000.

4.11. Elementy przyrody obszarowe, prawnie chronione

Na mapę naniesiono następujące walory przyrodnicze:

- rezerваты przyrody nieożywionej i krajobrazowe,
- rezerваты pozostałe
- Parki Krajobrazowe /zatwierdzone do 31.12.1987 r./ i projektowane,
- Parki Narodowe /zatwierdzone i projektowane/,
- Obszary Chronionego Krajobrazu /zatwierdzone do 31.12.1987 r./

Ogółem ujęto: 944 rezerваты przyrody

47 Parków Krajobrazowych /zatwierdzonych/

122 Parki Krajobrazowe /projektowane/

14 Parków Narodowych /zatwierdzonych/

7 Parków Narodowych /projektowanych/

w 20 województwach Obszary Chronionego Krajo-

brazu /zatwierdzone/.

Wykaz obszarowych elementów przyrody prawnie chronionych przedstawia zał. tab. nr 1.

4.1.2. Elementy przyrody nieożywionej prawnie chronione

Na mapie zaznaczono miejscowości /miejsca/ występowania walorów przyrody nieożywionej /prawnie chronione i nie tylko/ jakie zaznaczają się w pionowej rzeźbie powierzchni ziemi na terenie całej Polski. Generalnie występują 3 rodzaje obiektów, a mianowicie: głazy narzutowe, skałki i grupy skałek oraz tzw. inne obiekty.

Głazy narzutowe to obiekty będące świadectwem epoki lodowcowej, stanowiące element alimentacyjny /wynik transgresji lodowców skandynawskich/. Ujęto pojedyncze głazy, grupy głazów i głazowiska.

Kryteria wyodrębnienia:

- głazy pojedyncze - jako głazy pojedyncze potraktowano tylko te głazy, które są samodzielnymi pomnikami przyrody zgodnie z decyzją Konserwatora Przyrody /danego województwa/ oraz wpisem do rejestru pomników przyrody,
- grupy głazów - jako grupy potraktowano zgrupowania głazów określone w decyzji Konserwatora Przyrody /danego województwa/ jako stanowiące samodzielny pomnik przyrody, znajdujący się na jednym stanowisku,

- głazowiska
- jako głazowiska potraktowano zgrupowania głazów określone w decyzji Konserwatora Przyrody jako "głazowisko", w postaci zgrupowania głazów na określonej powierzchni,

Mapa powyższa została wykonana w październiku 1987 r. i obejmuje stan walorów tego rodzaju na 30 września 1987 r.

Zgodnie z Centralnym Rejestrem Pomników Przyrody znajdującym się w Departamencie Ochrony Przyrody Ministerstwa Ochrony Środowiska i Zasobów Naturalnych stan ilościowy głazów narzutowych na 1.01.1987 wynosił - 852 pomniki przyrody. Stan taki podaje również rocznik GUS-u.

Autor dokonał zebrania aktualnych materiałów dotyczących głazów narzutowych na terenie Polski. W tym celu dokonano wypisów z Centralnego Rejestru Pomników Przyrody w listopadzie 1986 r., następnie w czerwcu 1987 r. oraz ponownie we wrześniu 1987 r. Z analizy decyzji konserwatorskich, ^{wynika} że dane podawane do publicznej wiadomości są nieprawdziwe. Wynik przeprowadzonej identyfikacji materiałów wykazał znaczne różnice w ilości pomników przyrody. Dlatego też autor zwrócił się do Ministerstwa Ochrony Środowiska i Zasobów Naturalnych z prośbą o wyjaśnienie rozbieżności. Z odpowiedzi udzielonej przez Departament Ochrony Przyrody wynika, że:

"... rozbieżności wynikają z różnej klasyfikacji pomników przyrody zarejestrowanych pod jednym numerem ewidencyjnym". W świetle powyższego wyjaśnienia nic nie wyjaśniającego - autor zwrócił się bezpośrednio do Wojewódzkich Konserwatorów Przyrody i uzyskał dane uzupełniające, które to dane skonfrontowano z danymi Centralnego Rejestru Pomników Przy-

rody. Z analizy danych oraz przeprowadzonych wyjaśnień wynika, że:

- wykazywana przez GUS liczba określająca liczbę głazów narzutowych traktowanych jako pomniki przyrody, nie określa liczby bezwzględnej głazów, lecz liczbę zarejestrowanych decyzji o uznaniu za pomnik przyrody. Bardzo często pod jedną decyzją zarejestrowano kilka samodzielnie występujących głazów w jednej miejscowości lecz na innych stanowiskach. To samo dotyczy również grup głazów. W podejmowaniu decyzji o uznaniu za pomnik przyrody brak jest jednakowych kryteriów i panuje dość duża samowola Konserwatorów Przyrody.

Na mapie ujęto ogółem - 1101 głazów narzutowych traktowanych jako pojedyncze głazy, grupy głazów i głazowiska. Pomniki te występują w 948 miejscowościach, znajdujących się w 746 jednostkach gminnych i 202 miastach. Stan na 30.09.1987 /wg materiałów autora/. Na mapie zaznaczono jedynie miejscowości w jakich występuje omawiany pomnik przyrody /bez względu na jego rodzaj - pojedynczy głaz, grupa głazów czy głazowisko/. Ogółem określono 948 miejsc występowania tego pomnika przyrody. Bez względu na rodzaj i ilość pomników w danej miejscowości stawiano tylko jeden symbol.

Oprócz wyżej wymienionych głazów - pomników przyrody, autor zinwentaryzował również głazy narzutowe traktowane jako zabytki przyrody w rejestrach Muzeum Ziemi w Warszawie. Powyższe uzupełniono materiałami źródłowymi z inwentaryzacji przeprowadzonych przez Regionalne Pracownie Krajoznawcze PTTK oraz materiały własne. Ogółem zaznaczono 670 miejscowości w jakich występują głazy traktowane jako zabytki przyrody. Miejsca ich występowania zaznaczono - CZERWONĄ KROPKĄ.

Łącznie zinwentaryzowano 1718 miejsc występowania

głazów narzutowych, w tym: pomniki przyrody - 948 miejscowości
zabytki przyrody - 670 miejscowości.

Skałki i grupy skałek

Dane GUS-u i Departamentu Ochrony Przyrody MOŚiZN określają stan ilościowy skałek i grup skałek traktowanych jako pomniki przyrody prawnie chronione - na 204 pomniki /stan na 1.01.1987 r./

Również i w tej grupie walorów przyrody nieożywionej istnieje możliwość dowolnej interpretacji wynikającej z charakteru kwalifikowanego obiektu. Jedną decyzją konserwatorską jako pomnik traktuje się pojedynczą skałkę, bądź kilka skałek w tej samej miejscowości lecz na różnych stanowiskach, bądź też grupę skałek.

W odniesieniu do tej grupy pomników przyrody nieożywionej, autor również zaznaczył jedynie miejsca ich występowania, bez względu na rodzaj pomnika /pojedyncza skałka, czy też grupa skałek/. Ogółem zaznaczono 63 miejscowości /miejsca/ na terenie których występują pomniki przyrody nieożywionej /skałki i grupy skałek/.

"Inne" pomniki przyrody nieożywionej

Ostatnią grupę walorów - pomników przyrody nieożywionej stanowią pomniki przyrody określone w wykazach Ministerstwa Ochrony Środowiska i Zasobów Naturalnych oraz danych GUS-u jako "inne". Grupa ta wg stanu na 1.01.1987 r. liczyła - 292 obiekty.

W liczbie tej występują również "inne" - nie ujęte oddzielnie pomniki przyrody ożywionej. Dlatego też autor dokonał wyodrębnienia z tej grupy tylko pomników przyrody nieożywionej. Przeprowadzono powyższe wg kryterium rodzajowego, a mia-

nowicie:

- jaskinie i grotty,
- wychodnie skalne i odkrywki geologiczne,
- zjawiska wodne /źródłiska, spady, wodospady, inne/,
- koryta rzeczne z progami skalnymi,
- inne /geologiczne np. jary, wąwozy, itp./,

Łącznie wyodrębnione wg powyższego kryterium pomniki przyrody nieożywionej z grupy "Inne" występują w 63 miejscowościach.

Reasumując powyższe - ogółem na mapie zaznaczono 1344 znaki barwne określające 1344 miejsca, w których występują walory przyrody nieożywionej traktowane jako pomniki przyrody, a sklasyfikowane w niniejszym opracowaniu w trzech grupach rodzajowych, tj:

- głazy narzutowe /pomniki przyrody/ - 948
- " - /zabytki przyrody/ - 670
- skałki i grupy skałek /pomniki przyrody/ - 63
- inne przyrody nieożywionej /pomniki przyrody/ - 63.

W przypadku gdy w jednej miejscowości występują więcej niż jeden podstawowy rodzaj pomnika - barwne znaki zachodzą na siebie. W przypadku gdy zachodzą znaki tego samego koloru oznacza to, że miejsca występowania są w tej samej miejscowości lecz na różnych stanowiskach i pomniki te są określone odrębnymi decyzjami o uznaniu za pomnik, a do nałożenia znaków na siebie zmusza generalizacja wynikająca ze skali mapy. Jeżeli nachodzą na siebie znaki różnych kolorów oznacza to, że w danej miejscowości występują odrębne /określone danym kolorem/ pomniki przyrody nieożywionej.

Wykaz elementów przyrody nieożywionej prawnie chronionych podaje zał. tab. nr 2.

4.1.3. Elementy przyrody ożywionej prawnie chronione

Na mapie zaznaczono trzy grupy pomników przyrody ożywionej, a mianowicie: - grupy drzew,

- aleje,

- obszary zadrzewione i zadrzewienia parkowe.

Stan pomników na 1.01.1983 r.

Grupy drzew

Ogółem na koniec 1987 r. za pomniki przyrody określone mianem "grupy drzew" uznanych było 2 675 obiektów - zgodnie z Centralnym Rejestrem Pomników Przyrody oraz rejestrów Wojewódzkich Konserwatorów Przyrody.

Z analizy danych i decyzji konserwatorskich wynika brak jednolitych kryteriów wyodrębniania tego rodzaju pomnika przyrody. Część decyzji jako grupę drzew /traktowaną jako jeden pomnik przyrody/ uważa już dwa drzewa aż do ilości nieokreślonej. Często jedną decyzją za pojedynczy pomnik przyrody uznaje się kilka grup drzew występujących w danym miejscu /miejscowości/ lecz na różnych stanowiskach. W innym przypadku taki sam układ określa kilka decyzji czyli tym samym kilka różnych /samodzielnych/ pomników przyrody. Część decyzji konserwatorskich o uznaniu za pomnik przyrody nie określa ilości drzew w grupie lecz operuje się zwrotem w rodzaju "obszar zadrzewiony 2,07 ha" czy też "zadrzewienie przykościelne 1,54 ha" i inne.

Po przeprowadzeniu analizy decyzji konserwatorskich, autor dla celów niniejszego opracowania przyjął za pomnik przyrody "grupa drzew" - wszystkie grupy z podaną ilością drzew bez względu czy uznanie za pomnik przyrody nastąpiło

na podstawie jednej samodzielnej decyzji, czy też decyzji ogólnej, lecz określającej kilka grup w danej miejscowości bądź miejscu występowania. Na mapie zaznaczano jedynie jedną miejscowość z pomnikiem przyrody "grupa drzew", bez względu na ilość grup drzew w niej występujących. Wyjątkiem są m. in. miasta Warszawa, Wrocław, Poznań, Łódź, Kraków, Gdańsk itp., w których to miastach występuje duża ilość grup drzew /pomników przyrody/, np. w Warszawie liczba ich przekracza 200. W tych przypadkach sięgano do planów miast i starano się przynajmniej w przybliżeniu zidentyfikować stanowisko. Oczywiście nie zaznaczono wszystkich grup w tych miastach, gdyż nie pozwala na to skala mapy narzucająca określoną generalizację, jednakże w miarę wiernie oddano rejony występowania tych grup.

Ogółem naniesiono 2164 miejscowości /miejsca/ występowania pomników przyrody z grupy "grupy drzew", przy czym 87 są to miejscowości, w których występuje więcej niż pięć pojedynczych drzew. Dotyczy to tylko miejscowości wiejskich i osad /miasta zostały wyłączone/. Stąd też struktura wewnętrzna tego rodzaju pomników przyrody przedstawia się jak niżej:

- pomniki przyrody "grupy drzew"	- 2077	miejsc występowania
- pojedyncze drzewa /więcej niż 5/	- 87	" "

razem - 2164 miejsca

Aleje - pomniki przyrody

Jako następny element przyrody ożywionej zaznaczono na mapie pomniki przyrody określane w rejestrach jako "aleje". Również i w tym przypadku symbole odniesiono jedynie do miejscowości lub też miejsca występowania. Ogółem zaznaczono

287 miejsc występowania alei. W wielu przypadkach kilka alej występuje w jednej miejscowości - na mapie zaznaczano w takim przypadku tylko jeden symbol. Na mapie nie zaznaczono alei w woj. wałbrzyskim, ponieważ mimo podawania ich w wykazach, w Rejestrze Centralnym Pomników Przyrody Ministerstwa Ochrony Środowiska i Zasobów nie występują. Brak jest decyzji o uznaniu ich za pomnik przyrody. Kilkakrotne interwencje u Konserwatora Przyrody woj. wałbrzyskiego nie przyniosły rezultatu i konkretnej odpowiedzi. Konserwator twierdzi, że "przeprowadza dopiero weryfikację tego całego bałaganu". Koniec cytatu. Autor posiada materiały i wie gdzie występują wszystkie aleje parkowe na terenie woj. wałbrzyskiego, lecz z uwagi na brak decyzji konserwatorskiej i występowania jej w rejestrze pomników, materiałów powyższych nie można wykorzystać w niniejszej pracy, z uwagi na przyjęte kryteria ujmowania jako cechy badawczej jedynie materiałów źródłowych - zarejestrowanych tj. pomników przyrody ujętych w rejestrach pomników bądź do Konserwatorów Przyrody wojewódzkich bądź to w Centralnym Rejestrze Pomników Przyrody.

Obszary zadrzewione i zadrzewienia parkowe

Na podstawie decyzji konserwatorskich o uznaniu za pomnik przyrody, jako grupę drzew, lecz nie określającą liczby drzew w grupie, tylko podającą obszar występowania - autor wyodrębnił dla celów niniejszego opracowania samodzielny walor określony w tym opracowaniu jako pomniki przyrody ożywionej - "obszary zadrzewione i zadrzewienia parkowe". Ta grupa walorów obejmuje również tzw. zadrzewienia przykościelne itp., które w decyzjach występują obszarowo. Pomniki powyższe występują w 98 miejscach /miejscowościach/.

Reasumując powyższe - ogółem na mapie zaznaczono 2549 miejsc z obiektami przyrody ożywionej, prawnie chronionymi, a mianowicie:

- grupy drzew	- 2164 miejsc
- aleje	- 287
- obszary zadrzewione	- 98 .

Jeżeli w jednej miejscowości nachodzą na siebie znaki różnobarwne oznacza to, że w danej miejscowości występują konkretne /oznaczone/ rodzaje pomników przyrody ożywionej. Jeżeli zachodzą znaki jednego koloru oznacza to, że pomniki przyrody tego samego rodzaju występują na różnych miejscach /miejscowościach/ lecz generalizacja mapy zmusza do takiego ich zaznaczenia.

Wykaz elementów przyrody ożywionej prawnie chronionych podaje zał. tab. nr 3.

4.1.4. Parki zabytkowe, miejskie, wiejskie, podworskie, ogrody ozdobne

Ogółem naniesiono 7049 miejscowości z parkami. W tym: w 611 miastach występuje 1501 parków. Natomiast w 5498 miejscowościach wiejskich znajduje się łącznie 5548 parków.

Materiał podstawowy stanowiły dane zebrane w Ośrodku Dokumentacji Zabytków, Centralnego Rejestru Pomników Przyrody, Konserwatorów Przyrody, materiały inwentaryzacyjne Regionalnych Pracowni Krajoznawczych, literatura i materiały własne. Zweryfikowano tym samym parki ujęte przez M. Drzaż w pozycji "Parki wiejskie" /1975/.

Wymieniona autorka skatalogowała 4800 parków, autor niniejszego opracowania 7049 parków, przy czym nie udało się nanieść 46 parków wymienionych przez M. Drzaż.

Wykaz parków zabytkowych, miejskich, wiejskich, podworskich, ogrodów ozdobnych podaje zał. tab. nr 4.

4.1.5. Ocena stopnia nasycenia krajobrazu elementami przyrodniczymi

W ocenie stopnia nasycenia krajobrazu elementami przyrodniczymi /w polach podstawowych o powierzchni 25 km²/ zastosowano metodę bonitacji punktowej. Przyjęto następujące zasady punktacji:

- istniejące i projektowane parki narodowe
 - ok. 100 % pokrycia pola - 25 pkt
 - 75 - 20
 - 50 - 15
 - 25 - 10
- istniejące i projektowane parki krajobrazowe
 - ok. 100 % pokrycia pola - 10 pkt
 - 75 - 8
 - 50 - 6
 - 25 - 4
- rezerваты przyrody - 3 pkt
- pomniki przyrody /bez względu na rodzaj/, parki podworskie, wiejskie, miejskie - 1 pkt

Obszary chronionego krajobrazu pominięto w ocenie ze względu na niedostatecznie porównywalne materiały z poszczególnych województw.

W oparciu o ocenę punktową wydzielono 6 stopni nasycenia krajobrazu elementami przyrodniczymi - 0 pkt, 1 - 2, 3 - 5, 6 - 10, 11 - 20 i powyżej 20 pkt. Ocenę nasycenia krajobrazu Polski elementami przyrodniczymi przedstawia zał. graf. nr 1,

zestawienie powierzchniowe obszarów Polski według stopnia nasycenia krajobrazu elementami przyrodniczymi podaje tab. 4.

Krajobrazy o największym stopniu nasycenia elementami przyrodniczymi /V i VI klasa oceny/ zajmują zaledwie 5 % powierzchni kraju, zaś łącznie z klasą IV stanowią niespełna 14 %.

Do obszarów o największym stopniu nasycenia krajobrazu - elementami przyrodniczymi należą m. in. w Polsce północno-zachodniej: wyspa Wolin, Puszcza Bukowa, tereny nadodrzańskie w okolicach Cedynii i Chojny, część Pobrzeża Słowińskiego /Słowiński PN z otoczeniem/, Pobrzeża Gdańskiego /Mierzeja Helska, Trójmiejski PK z otoczeniem/, część Pojezierza Drawskiego, Wałeckiego, Kaszubskiego, Międzychodzko-Sierakowskiego, rzeki - Drawa, Brda, Obra, z otoczeniem, Wielkopolski PN z otoczeniem, w Polsce północno-wschodniej: część Pojezierza Iławskiego, Brodnickiego, Gostynińskiego, Krainy Wielkich Jezior, Pojezierza Suwalskiego, rz. Biebrza z otoczeniem, rz. Bug z Puszcą Białą, część Puszczy Knyszyńskiej, Puszcza Białowieska z otoczeniem, Puszcza Kampinoska, w Polsce południowo-zachodniej: - znaczna część Sudetów, Kotlina Milicka, w Polsce południowo-wschodniej: Wyżyna Krakowsko-Częstochowska, Góry Świętokrzyskie, doliny Pilicy i Nidy, Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie, Roztocze, Tatry, Gorce, Beskid Sądecki, Bieszczady.

Zestawienie powierzchniowe obszarów Polski według stopnia nasycenia krajobrazu elementami przyrodniczymi

Stopień nasycenia krajobrazu elementami przyrodniczymi	Powierzchnia/ obszarów w tys. km ²	Udział procentowy w powierzchni kraju
I, brak ważniejszych elementów przyrodniczych	130,5	41,7
II, 1 - 2 pkt	98,6	31,5
III, 3 - 5	40,6	13,0
IV, 6 - 10	27,5	8,8
V, 11 - 20	12,4	4,0
VI, powyżej 20 pkt /najwyższy stopień nasycenia/	3,1	1,0
Ogółem	312,7	100,0

4.2. Stopień nasycenia krajobrazu Polski elementami zabytkowymi

4.2.1. Wprowadzenie

Jednym z podstawowych składników krajobrazu są elementy kulturowe. W przypadku niniejszej analizy chodzi o uwzględnienie tych składników krajobrazu, które kształtowane były historycznie w różnych okresach dziejowych. Nawiązują one w zasadzie do stylów architektonicznych i formowane były świadomie przez twórczą myśl i działalność człowieka zagospodarowującego, dziewiczą pierwotnie, przestrzeń krajobrazu.

W ciągu całego okresu historycznego objętego badaniem, a więc od XIII stulecia aż do czasów najnowszych, krajobraz kulturowy nie kształtował się jednolicie. Wielkie style architektoniczne, doświadczenia urbanistyczne, zdobycze techniki, zmiany terytorialne przynależności państwowej, gospodarowanie w okresach prosperity i kryzysów ekonomicznych pozostawiły na ziemiach obecnej Polski swój zapis krajobrazowy. Naturalny proces zniszczeń na skutek biegu czasu w różny sposób zaznaczył swój wpływ na dziełach budownictwa, w dużym stopniu w zależności od użytego materiału budowlanego. Przykładowo, niekiedy lepiej zachowały się do naszych czasów średniowieczne, kamienne lub ceglane kościoły romańskie czy gotyckie niż drewniane, XIX-wieczne dwory lub wiatraki.

Nie bez znaczenia były, częstsze na naszym obszarze geograficznym niż w innych krajach europejskich, wielkie zawieruchy wojenne. W okresie po ostatniej wojnie światowej, mimo deklaratywnej dbałości państwa o zabytki, możliwości realizacji tej opieki były i są nadal zdecydowanie niewystarczające. Z drugiej strony, ogromne zniszczenia wojenne i

i zwiększone zapotrzebowanie społeczne na mieszkania, spowodowało prawie całkowity zanik sztuki kształtowania architektonicznego i urbanistycznego. Licząca się ilość, a nie jakość, uzyskiwanie efektów powierzchni i kubatury przy zastosowaniu najniższych kosztów bezpośrednich doprowadziły do unifikacji budownictwa, zaniedbania kompozycji i ładu przestrzennego. Widać to na przykładach wielkich aglomeracji, miast średnich i małych, a także obszarów wiejskich. Tym większe znaczenie krajobrazowe uzyskują na tym tle architektoniczne obiekty stylowe, możliwie jeszcze czytelne dawne założenia urbanistyczne oraz ślady kształtowania przestrzennego obszarów wiejskich.

W tej sytuacji dla potrzeb oceny krajobrazu przeprowadzono odpowiednie analizy elementów kulturowych wpływających w sposób oczywisty na wyraz fizjonomiczny tego krajobrazu. Są to kartograficzne ujęcia trzech grup składników kulturowych:

- zabytków architektury i budownictwa,
- historycznych założeń urbanistycznych,
- zabytkowych wiejskich krajobrazów kulturowych.

4.2.2. Zabytki architektury i budownictwa jako element krajobrazu

Są one najbardziej istotnym elementem krajobrazu kulturowego. W aspekcie krajobrazowym mniej ważna jest ich wartość artystyczna, naukowa czy historyczna, a raczej liczy się skala, forma i ekspozycja. Te właśnie czynniki decydują o tym, że określone budowle tworzą wyraźne, pozytywne akcenty, tzw. dominanty krajobrazowe.

Jednym z podstawowych zagadnień metodycznych jest tu dokonanie właściwej selekcji, wyboru materiału. Jest to konieczne z uwagi na zakres przestrzenny opracowania /cały kraj/ oraz zróżnicowanie i ogromną liczbę zabytków. Chodzi o to aby spośród dziesiątków tysięcy, a jak wykazują ostatnie prace nad nową inwentaryzacją - nawet setek tysięcy wyróżniających się wartością architektoniczną obiektów budowlanych, wyłović najważniejsze.^{1/} Ponieważ prowadzona według nowych kryteriów inwentaryzacja zabytków nie jest jeszcze ukończona /do 1988 r. opublikowano około 20 % materiału/, analizę oparto o dane spisowe z początku lat siedemdziesiątych.^{2/} Ujęcie materiału w granicach nieaktualnego obecnie podziału administracyjnego jest w tym przypadku bez znaczenia, bo przestrzenne kryteria wydzielenia jednostek krajobrazowych nie wiążą się z podziałem terytorialnym kraju.

Z punktu widzenia fizjonomicznych cech krajobrazu za najważniejsze uznano zabytki, których skala, forma i ekspozycja powodują, że są bardziej czytelne od pozostałych. Do takich zaliczono: kościoły, klasztory, ratusze, zamki, fortyfikacje oraz wiatraki. Dokonując wyboru rodzajów wzięto pod uwagę ich najczęściej występujące usytuowanie w krajobrazie. Są to z zasady obiekty posiadające uprzywilejowane

1/ Według szacunków Ośrodka Dokumentacji Zabytków w Warszawie aktualnie prowadzona inwentaryzacja zabytków obejmuje około pół miliona obiektów.

2/ Spis zabytków architektury i budownictwa. Ośrodek Dokumentacji Zabytków MKiS, Warszawa, 1971-1973, 17 zeszytów wojewódzkich.

miejsce bądź to ze względów prestiżowych, obronnych lub praktyczno-technicznych. Ze zrozumiałych względów nie było możliwości przeprowadzenia ocen terenowych każdego obiektu, stąd przyjęte kryteria odnosić trzeba generalnie do całego zbioru rodzajowego.

Z samej skali opracowania /analiza wykonana jest na mapie 1 : 500 000/ i z faktu usytuowania zabytków z zasady w miejscowościach wynika, że nie jest możliwe operowanie poszczególnymi obiektami jako jednostkami przestrzennymi w ujęciu kartograficznym. W związku z tym za podstawową jednostkę odniesienia na mapie przyjęto miejscowość, do której materiały źródłowe przypisują dany obiekt lub ich zgrupowanie, to znaczy, że na mapę naniesiono nie poszczególne zabytki, ale miejscowości, w jakich one występują.

Zasadnicze prace zostały zrealizowane w dwóch etapach roboczych:

- 1/ dokonanie wyboru zabytków i klasyfikacja miejscowości,
- 2/ naniesienie sklasyfikowanych miejscowości na podkład kartograficzny.

Miejscowości w zależności od liczby występujących w nich w.w. rodzajów obiektów, zostały podzielone na 4 następujące grupy:

- obiekty występujące pojedynczo,
- małe zgrupowania zabytków /2-4 obiekty/,
- większe zgrupowania zabytków /5-10/,
- bardzo duże zgrupowania zabytków /ponad 10/.

Oprócz pokazania wielkości zbioru, jako informację dodatkową wprowadzono podział obiektów na murowane i drewniane.

W efekcie pierwszego etapu pracy uzyskano jednolitą klasyfikację miejscowości w formie odpowiedniego wykazu. /zał. tab. 5/.

Użyty do opracowania drugiego etapu podkład kartograficzny to mapa administracyjna Polski z dość szczegółową siecią osadniczą i hydrograficzną. Obydwa te elementy podkładu umożliwiły precyzyjne zlokalizowanie miejscowości, w których występują zabytki. Niemniej w licznych przypadkach niezbędne okazało się pomocnicze sięganie do map 1 : 100 000, a nawet 1 : 25 000. Wynikiem drugiego etapu pracy jest mapa Polski 1 : 500 000 dająca obraz rozmieszczenia odpowiednich miejscowości, z wyróżnieniem ich typów /kształtem i wielkością znaku/ oraz zaznaczeniem rodzaju materiału budowlanego /znaczką zaczerpniętą bądź konturową/.

Niżej podano krótkie uwagi i wyniki analiz w układzie poszczególnych rodzajów obiektów.

Kościółki stanowią zawsze dominanty krajobrazowe z racji posiadania wież. Ich skala dostosowana jest przeważnie do skali miejscowości, chociaż od tej zasady istnieją wyjątki. Najmocniejsze akcenty krajobrazowe tworzą duże kościoły murowane usytuowane w krajobrazie wiejskim, np. Tum, Lubiąż, Święta Lipka. Odmienny rodzaj krajobrazu tworzą niewielkie kościółki drewniane, występujące jako cecha charakterystyczna niektórych regionów Polski /okolice Wielunia, Podkarpacie/. Kościoły, jak wykazały wyniki analizy, są także obiektami dominującymi ilościowo w całym zbiorze zabytków. Uwzględniona w wykazie ich liczba to 6 355 obiektów, co stanowi 74,4 % analizowanych zabytków. Wśród kościołów 81,9 % stanowią obiekty murowane.

Klasztory łączą się z zasady z kościołami w sensie funkcjonalnym i architektonicznym. Prawie wyłącznie są to budynki murowane. W analizie uwzględniono 493 klasztory.

Ratusze wiążą się z miastami lub miejscowościami posiadającymi niegdyś prawa miejskie. Były one budowane jako siedziby władz miejskich, usytuowane w centrum miasta - w rynku, wyposażone w wieże, lub bezwieżowe ale o odpowiednio okazałych rozmiarach. Charakterystyczne i świetnie czytelne w krajobrazie są często ratusze małomiasteczkowe. W całej grupie ratuszy znalazł się tylko 1 obiekt drewniany. Liczba uwzględnionych ratuszy wynosi 238.

Zamki to obiekty związane bezpośrednio z miejscowością, bądź też usytuowane w oderwaniu od niej, w miejscach o naturalnych, dogodnych warunkach obronnych, często w terenach górskich i podgórskich. Charakter obronny zamków nowożytnych, zwłaszcza zlokalizowanych poza zabudową miejscowości powoduje ich dużą atrakcyjność krajobrazową, wynikającą z powiązania z warunkami naturalnymi, wspomagającymi ich funkcję jako twierdzy. Wyklucza to również użycie materiału drewnianego, zamki w liczbie 419 są wszystkie murowane.

Fortyfikacje spełniają podobne funkcje co zamki i w jeszcze większym stopniu skojarzone są z formami terenowymi, co nawet niekiedy utrudnia ich czytelność w krajobrazie. Z racji wykorzystywania warunków terenowych część z nich tworzy obiekty ziemne, a raczej murowano-ziemne. W wykazie znalazło się 357 fortyfikacji.

Wiatraki sytuowane były z zasady w miejscach odsłoniętych, w krajobrazie otwartym, na równinach bezleśnych i niewielkich wzniesieniach. To powoduje ich świetną ekspozycyjność

Tab. 5

Zestawienie ogólnopolskie miejscowości i zabytków według rodzaju obiektów i użytego materiału budowlanego

Lp.	Dawne województwa	Liczba miejscowości	Liczba obiektów według rodzaju												Ogółem obiekty		
			Kościoły		klasz-tory		zamki		fortyfi-kacje		ratusze		wiatraki		mur.	drew.	ra- zem
			mur.	drew.	m	d	m	d	m	d	m	d	m	d			
1.	Białostockie	163	118	74	19	-	3	-	-	1	6	-	12	25	158	100	258
2.	Bydgoskie	300	224	50	37	-	29	-	21	-	10	-	-	57	321	107	428
3.	Gdańskie	170	171	2	13	-	12	-	29	3	6	-	5	8	236	13	249
4.	Katowickie	236	226	58	13	-	27	-	10	1	8	-	-	-	284	59	343
5.	Kieleckie	331	301	50	36	-	31	-	10	-	7	-	2	24	387	74	461
6.	Koszalińskie	294	265	30	1	-	16	-	10	-	6	-	-	6	298	36	334
7.	Krakowskie	383	276	143	64	2	34	-	14	2	11	-	-	-	399	147	546
8.	Lubelskie	283	211	84	43	1	19	-	5	1	10	-	-	33	288	119	407
9.	Łódzkie	262	167	103	36	-	14	-	4	1	11	-	-	39	232	143	375
10.	Olsztyńskie	317	305	5	13	-	30	-	33	-	14	-	11	20	406	25	431
11.	Opolskie	357	331	52	19	-	31	-	21	2	16	-	6	5	424	59	483
12.	Poznańskie	595	353	138	50	-	20	-	9	1	25	-	6	259	463	398	861
13.	Rzeszowskie	492	253	259	42	-	24	-	25	25	16	-	-	10	360	294	654
14.	Szczecińskie	431	381	54	8	-	15	-	22	1	11	1	11	6	448	62	510
15.	Warszawskie	421	269	98	47	-	10	-	8	3	21	-	-	106	355	207	562
16.	Wrocławskie	787	862	24	44	-	79	-	45	-	41	-	11	9	1082	33	1115
17.	Zielonogórskie	408	390	28	5	-	25	-	29	1	18	-	2	31	469	60	529
POLSKA		6230	5103	1252	490	3	419	-	295	42	237	1	66	638	6610	1936	8546

Objaśnienia: m - obiekty murowane

d - obiekty drewniane /w przypadku fortyfikacji - ziemne/

widokową. Choć liczba wiatraków zamieszczonych w wykazie zabytków jest duża /704 obiekty/ to trzeba stwierdzić na podstawie obserwacji i informacji, że znacznie została zredukowana wskutek zniszczenia i rozbiórki. Jednak pominięcie tego rodzaju obiektów nie było możliwe z uwagi na ich rolę krajobrazową. W tym typie obiektów, w przeciwieństwie do pozostałych, zdecydowanie dominują zabytki drewniane, stanowiące tu aż 90 %.

Sporządzone wykazy /zał. tab. nr 5/ i mapa obejmują łącznie 6230 miejscowości posiadających 8546 zabytków tych rodzajów, jakie zostały wytypowane, w tym:

- 6610 obiektów murowanych, czyli 77,5 %
- 1936 obiektów drewnianych, czyli 22,7 % /w przypadku

fortyfikacji są to obiekty nie drewniane lecz ziemne/.

Szczegółowe dane liczbowe przedstawia tab. 5 a udział poszczególnych rodzajów obiektów w całym zbiorze wynosi:

- kościoły - 74,4 %
- wiatraki - 3,2 %
- klasztory - 5,8 %
- zamki - 4,9 %
- fortyfikacje - 3,9 %
- ratusze - 2,8 %

Przestrzennej charakterystyki rozmieszczenia zabytków nie dokonuje się gdyż niniejsza analiza, podobnie jak wszystkie inne podtematy cząstkowe służy, według przyjętej w założeniach ogólnych metody, do kompleksowej oceny krajobrazu w osnowie siatki kwadratów jako jednostek odniesienia przestrzennego w dalszym etapie prac.

4.2.3. Historyczne założenia urbanistyczne

Niezależnie od pojedynczych obiektów architektonicznych, ich zespołów czy zgrupowań, w krajobrazie kulturowym występują jednostki osadnicze, których cechą jest utrwalenie twórczej, projektowej myśli urbanistycznej. Układy te posiadają oczywiście często w swojej strukturze budowlanej również omówione wyżej obiekty zabytkowe, wnoszą jednak do krajobrazu dodatkowe, innego rodzaju wartości. Ich percepcja z punktu widzenia obserwatora krajobrazu jest dwojaka, możliwa do odbioru z dwóch różnych punktów widzenia.

Jednym z nich jest ogląd miasta /miejscowości/ z zewnątrz, z odległości umożliwiającej obserwowanie zabudowy, której charakterystycznymi punktami są przeważnie wieże. Odległość optymalnej obserwacji zewnętrznej jest różna, uzależniona od skali miejscowości, rozmieszczenia akcentów zabudowy, jej usytuowania w krajobrazie. Może się ona wahać od kilkuset metrów do kilku kilometrów. Wyznacznikiem i odpowiednikiem tego pojęcia może być strefa "E" ochrony konserwatorskiej, stosowana w planach przestrzennego zagospodarowania i rewaloryzacji miejscowości zabytkowych.^{1/}

Drugim elementem waloru założenia urbanistycznego jest poziome rozplanowanie miejscowości, którego wyrazem zewnętrznym dla układów urbanistycznych jest rynek oraz system przebiegu ulic. Ten walor staje się czytelny dla odbiorcy znajdującego się już wewnątrz miasta, a najlepsze możliwości wglądu,

1/ M. Witwicki: Strefy ochrony konserwatorskiej. Ochrona Zabytków 1985, z. 3-4, str. 151-156

teoretycznie biorąc, dawałaby pozycja obserwatora z lotu ptaka.^{1/} Jest to w pewnym zakresie możliwe w przypadku udostępnienia występujących w miejscowości wież kościelnych, ratuszowych i in. Dla małych miejscowości rozwiązaniem jest jeden punkt widokowy usytuowany w centrum. Najwyższy w Polsce ogólnodostępny punkt widokowy z tarasu Pałacu Kultury i Nauki w Warszawie nie spełnia tego zadania ze względu na ogromną skalę miasta.

Właściwym rozwiązaniem dla większych założeń urbanistycznych byłoby udostępnienie kilku punktów widokowych w charakterystycznych miejscach. Dobrym przykładem takich możliwości jest Wrocław. Dostępna dla turystów wieża kościoła św. Elżbiety /czasowo nieczynna po pożarze/ to świetne miejsce obserwacji terenu Starego Miasta. Przystosowywana do podobnej funkcji jedna z wież katedralnych umożliwi obserwację drugiego, obok Starego Miasta, od średniowiecza kształtowanego zespołu Ostrowa Tumskiego i wysp odrzańskich. Uzupełnieniem mogłyby być punkty widokowe z licznych wieżowców

1/ W tym miejscu warto zwrócić uwagę na szerszy aspekt tej sprawy dotyczący czytelności także i innych elementów krajobrazu. Klasycznym, chociaż mało znanym przykładem może tu być piękny i nadzwyczaj poglądowy w sensie geograficznym widok ze wzgórza Rowokół k. Smołdzina. Wzgórze o wysokości 115 m npm, oddalone od morza zaledwie o 6 km i położone pomiędzy dwoma dużymi jeziorami, umożliwia niemal równoczesną obserwację panoramiczną: bezkresnych wód Bałtyku, linii wybrzeża morskiego, tafli jezior Łebsko i Gardno, urozmaiconego zalesienia otaczającego terenu oraz fantastycznie meandrującej u stóp wzgórza rzeki Łupawy. Na takim przykładzie można w pełni docenić znaczenie dla odbioru krajobrazu naturalnych punktów widokowych, występujących poza terenami góorskimi.

współczesnych, usytuowanych w różnych punktach Wrocławia. Są wśród nich także specjalnie zaprojektowane z tą myślą tarasy widokowe, np. na Osiedlu Grunwaldzkim, nieczynne z przyczyn organizacyjnych.

Podstawowym materiałem do przeprowadzenia analizy rozmieszczenia przestrzennego historycznych układów urbanistycznych były dane GUS dla miast istniejących^{1/}. W przypadku drugiej grupy - miejscowości nie będących obecnie miastami, a stanowiących pod względem administracyjnym wsie bądź też części jednostek osadniczych /włączone do nich/ oparto się o fundamentalną pozycję z tego zakresu dla Polski.^{2/} Przyjęto zasadę włączenia do analizy wszystkich miejscowości /blisko 1,5 tysiąca/ posiadających ongiś lub obecnie prawa miejskie, zakładając dla uproszczenia, że w każdej z nich zachowały się ślady historycznego układu przestrzennego. Włączenie tylko najcenniejszych zespołów urbanistycznych znacznie zmniejszyłoby ich liczbę, a poza tym sam wybór też mógłby być dyskusyjny.^{3/}

Miejscowości zostały zestawione w wykazie /zak. tab. nr 6/ i zlokalizowane na mapie w skali 1 : 500 000. W wykazie podano dodatkowe informacje: o aktualnym statusie administracyjnym, o liczbie mieszkańców miast, o okresie nadania praw miejskich. Tę ostatnią cechę oznaczono również na

1/ Ludność według płci, wieku, województw, miast i gmin w 1987 r. Seria Opracowania Statystyczne, GUS, Warszawa, 1988

2/ Miasta polskie w tysiącleciu. Praca zbiorowa. Ossolineum 1967

3/ Tego rodzaju wykaz miast został opracowany przez Zespół Ekspertów Międzyresortowej Komisji d.s. Rewaloryzacji Miast i Zespołów Staromiejskich w 1985 r.

Liczba historycznych układów urbanistycznych według województw, statusu administracyjnego i okresu nadania praw miejskich

Lp.	Województwo	Mias- ta	Wsie	Częś- ci miejs- cowości	Ra- zem	Okres nadania praw miejskich			
						do XIII	XIV- XVI	XVII- XIX	XX w
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1.	Warszawskie	27	9	3	39	1	17	1	20
2.	Białskopodlaskie	6	13	-	19	-	14	5	-
3.	Białostockie	17	21	1	39	-	23	11	5
4.	Bielskie	18	4	-	22	5	5	6	6
5.	Bydgoskie	28	8	1	37	10	24	1	2
6.	Chełmskie	4	9	-	13	1	9	2	1
7.	Ciechanowskie	9	11	-	20	1	18	1	-
8.	Częstochowskie	17	15	-	32	6	18	2	6
9.	Elbląskie	17	2	-	19	10	7	1	1
10.	Gdańskie	19	2	1	22	3	6	1	12
11.	Gorzowskie	21	11	-	32	14	17	1	-
12.	Jeleniogórskie	25	10	2	37	14	6	3	14
13.	Kaliskie	20	26	1	47	13	27	6	1
14.	Katowickie	45	4	16	65	12	14	4	35
15.	Kieleckie	17	29	3	49	14	25	5	5
16.	Konińskie	18	18	-	36	6	27	3	-
17.	Koszalińskie	17	-	-	17	10	7	-	-
18.	Krakowskie	11	4	3	18	4	8	4	2
19.	Krośnieńskie	12	16	-	28	-	19	6	3
20.	Legnickie	11	3	-	14	9	4	-	1
21.	Leszczyńskie	20	8	-	28	8	16	4	-
22.	Lubelskie	16	24	1	41	-	28	7	6
23.	Łomżyńskie	12	14	-	26	-	16	10	-
24.	Łódzkie	8	6	2	16	-	11	3	2
25.	Nowosądeckie	14	6	-	20	3	9	5	3
26.	Olsztyńskie	22	8	-	30	3	24	2	1
27.	Opolskie	29	6	1	36	21	6	9	-
28.	Ostrołęckie	9	8	-	17	-	13	3	1
29.	Pilskie	24	11	1	36	4	23	7	2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
30. Piotrkowskie		10	15	-	25	5	14	4	2
31. Płockie		9	17	-	26	2	22	2	-
32. Poznańskie		33	17	1	51	8	34	7	2
33. Przemyskie		9	15	-	24	-	15	9	-
34. Radomskie		16	25	1	42	4	30	6	2
35. Rzeszowskie		13	10	-	23	-	18	4	1
36. Siedleckie		13	25	-	38	-	30	6	2
37. Sieradzkie		9	18	-	27	7	13	5	2
38. Skierniewickie		8	7	-	15	-	13	-	2
39. Słupskie		11	-	-	11	1	8	-	2
40. Suwalskie		15	12	-	27	-	14	11	2
41. Szczecińskie		30	4	3	37	22	9	1	5
42. Tarnobrzeskie		15	20	1	36	5	16	13	2
43. Tarnowskie		9	14	-	23	2	14	7	-
44. Toruńskie		13	3	-	16	7	8	-	1
45. Wałbrzyskie		31	5	-	36	11	10	-	15
46. Włocławskie		14	7	-	21	4	13	3	1
47. Wrocławskie		17	7	-	24	16	2	3	3
48. Zamojskie		7	21	-	28	-	20	8	-
49. Zielonogórskie		27	15	1	43	13	15	8	7
Ogółem Polska		822	563	43	1428	279	759	210	180

mapie.

Łączna liczba tych miejscowości objęła 1428 historycznych jednostek osadniczych /tab. 6/, wśród których znalazły się /wg statusu administracyjnego na koniec 1987 r./:

- 322 miasta,
- 563 wsie,
- 43 jednostki wchodzące w skład innych miejscowości

4.2.4. Typologia wielkoprzestrzennych układów zabytkowego krajobrazu kulturowego Polski

Wprowadzenie

Pod pojęciem zabytkowego krajobrazu kulturowego w niniejszym opracowaniu przyjęto uważać taki krajobraz, którego elementy utworzone zostały w wyniku ingerencji człowieka oraz występują w formie zespołów posiadających określone wartości historyczno-kulturowe. Główną podstawą wyróżnienia takiego krajobrazu są zespoły obiektów, które przetrwały w postaci tzw. układów przestrzennych. Ich składniki /elementy, obiekty/ nie reprezentują zatem odizolowanych i punktowych przekształceń środowiska przyrodniczego, ale - jako części wspomnianych układów - mogą mieć charakter systemów przestrzennych. W tym kontekście elementy zabytkowego krajobrazu kulturowego powinny pozostawać we wzajemnych relacjach, a tym samym każdy z nich można uważać za fragment większej całości. Tak pojmowany krajobraz nie był najczęściej dziełem przypadku, lecz powstawał na drodze zorganizowanych i planowych działań ludzkich zarejestrowanych potem w terenie w formie odpowiednich struktur krajobrazowych.

Omawiany tu krajobraz kulturowy możnaby traktować na podobnych zasadach jak zabytki kultury. W takim razie, tworzące go układy przestrzenne /oraz ich elementy/ powinny mieć nie tylko odpowiednie wartości historyczno-kulturowe, ale również - zwłaszcza z turystycznego punktu widzenia - walory estetyczno-widokowe. Takie układy muszą być w miarę dobrze zachowane i stosunkowo łatwo czytelne w krajobrazie. Winny ponadto przynajmniej w jakimś stopniu odznaczać się regularnym rozplanowaniem, które z reguły znamionuje ład przestrzenny.

Aktualny stan krajobrazu kulturowego bywa najczęściej uzależniony od sposobu użytkowania przez człowieka. Jeśli przebiega ono zgodnie z pierwotnymi założeniami, nie powodując destrukcji, czy dekompozycji całych układów względnie ich elementów, wtedy krajobraz taki ma szanse przetrwania. Tego rodzaju użytkowanie sprzyja bowiem utrwaleniu dawnego oblicza krajobrazu, który można określić mianem krajobrazu "żywego". Przykładem mogą być układy wsi łańcuchowych oraz zespoły architektury sakralnej w pobliżu ośrodków pielgrzymkowych.

Inaczej jest, gdy ze względu na brak ingerencji ludzkiej, przestają funkcjonować całe układy przestrzenne. Wówczas zamierają dotychczasowe relacje pomiędzy elementami tych układów, czego wyrazem jest stopniowe zanikanie zabytkowego krajobrazu kulturowego. Takie nieużytkowane od dawna układy zachowują jeszcze na ogół dość czytelne rozplanowanie, choć niektóre ich elementy z czasem upodobniają się do warunków naturalnych. Przykłady tego rodzaju "martwych" krajobrazów kulturowych występują na terenie byłych posiadłości klasztornych, a także jako zespoły dawnych obiektów przemysłowych.

Są jeszcze układy, które funkcjonują do dziś ale tylko fragmentarycznie. Pozostałe ich części - wskutek odmiennego sposobu użytkowania - zatraciły swój zabytkowy charakter. Tak jest w przypadku starych rozplanowań osiedli wiejskich /np. owalnice/, wokół których zanikły już pierwotne układy pól, co spowodowały przeprowadzone w XIX i XX w regulacje gruntów.

Pod względem formalnym przedstawione w niniejszym opracowaniu krajobrazy kulturowe można podzielić na dwa rodzaje. Pierwszy tworzą układy zajmujące większą powierzchnię /tzw. wielkoprzestrzenne/, złożone z różnych jakościowo elementów. Takie układy mają z reguły cechy typowych systemów, będących niekiedy w stadium zanikania. Na mapie zaznaczono je przy pomocy sygnatur powierzchniowych. Drugi rodzaj to małe układy /np. osiedla wiejskie/, albo pojedyncze obiekty /np. cmentarze z okresu pierwszej wojny światowej/ o niewielkim zasięgu przestrzennym. Na mapie tego typu elementy krajobrazu ilustrują sygnatury punktowe.

Rodzaje zabytkowego krajobrazu kulturowego jakie uwi-
doczniono na mapie reprezentują dość szeroką skalę czasową. Najstarsze pochodzą z XIII - XIV w /np. wsie łańcuchowe w Sudetach/, a najmłodsze z okresu drugiej wojny światowej /np. system **f**ortyfikacji w okolicach Międzyrzecza/. Każdy rodzaj krajobrazu, podobnie jak zabytki kultury, ma określone cechy stylistyczne. Owa "stylowość" była uwarunkowana przede wszystkim, związanym z danym okresem, charakterem działalności człowieka, na który niemały wpływ wywierały warunki przyrodnicze. Podporządkowanie działów ludzkich tym warunkom w dużym stopniu zadecydowało o zabytkowych właściwościach krajobrazów.

Co prawda, krajobraz kulturowy zajmuje większość terytorium Polski, jednak nie każdy odpowiada przyjętym w tej pracy kryteriom. Nie można było uznać go zatem za krajobraz zabytkowy. Wyróżnione na mapie obszary reprezentują najbardziej typowe - dla każdego z rodzajów - przykłady zabytkowego krajobrazu kulturowego.

Obszary zabytkowego krajobrazu kulturowego wyodrębniono głównie na podstawie analizy map topograficznych w skali 1 : 50 000 z lat 1978-1982. Dla terenu Śląska, Wielkopolski i Pomorza Zachodniego posłużono się dodatkowo mapami 1 : 25 000 z lat 1961-1963. Częściowo uwzględnione zostały dane pochodzące z obserwacji terenowych.

W toku badań korzystano z licznej literatury fachowej w postaci monografii regionalnych i problemowych, studiów, artykułów, przyczynków oraz rozmaitych opracowań krajoznawczych. Uzyskane wyniki nie są jednak pełne, gdyż mapy nie uwidaczniają wszystkich form krajobrazu kulturowego. Uchwycenie niektórych z nich wymaga dalszych badań antopsyjnnych. Ponadto istnieje szereg wątpliwości w sprawie kryteriów wydzielenia krajobrazów. Dlatego w następnej fazie badań niezbędne jest uwzględnienie w szerszym zakresie obserwacji terenowych, a także wykorzystanie nowych źródeł, z których największe znaczenie będą miały zdjęcia lotnicze i satelitarne.

Rodzaje zabytkowego krajobrazu kulturowego

Wielkoprzestrzenne układy wsi wraz z przyległymi gruntami

a/ Pierwszym rodzajem zabytkowego krajobrazu kulturowego, który występuje w postaci układów wielkoprzestrzennych, są wsie łańcuchowe /tzw. łańcuchówki/ wraz z przyległymi

paszami łąnów. Takie układy dość dobrze zachowały się w terenie i są stosunkowo łatwo czytelne na mapach. Znaczna liczba wsi łańcuchowych wiąże się ze sposobem planowego zasiedlania terenów leśnych w okresie średniowiecznej kolonizacji /głównie od XIII do XV w/. Zorganizowana wówczas, przeważnie w górach, akcja osadnicza odbywała się wg następującego schematu: koloniści wznosili swe domostwa w dolinach, nad rzeką lub potokiem, przy czym każda następna zagroda powstawała wzdłuż osi doliny - powyżej zagrody założonej poprzednio. Wzdłuż osi doliny łąnowali przynależne im łąny lasów /każdy otrzymywał łąn o pow. ok. 25 ha/ posuwając się w prawo i lewo od dna doliny, w górę zboczy, aż do granicy z łąnami wsi w sąsiednich dolinach. W rezultacie, w obrębie każdej wsi powstawały prostokątne i bezleśne strefy rolnicze o powierzchni kilkuset ha zaakcentowane ciągami luźnej zabudowy łańcuchówek oraz biegnącymi poprzecznie pasmami wytrzebionych łąnów.

Ponieważ późniejsze procesy regulacyjne /parcelacja, komasacja gruntów, itp/ w zasadzie nie objęły tego typu osadnictwa stąd opisywany krajobraz kulturowy miał szanse przetrwania do dzisiejszych czasów.

Na mapie zaznaczono najlepiej zachowane układy przestrzenne wsi łańcuchowych. Brano pod uwagę przede wszystkim te wioski, gdzie pasma łąnów występują po obydwu stronach osi doliny. Większość przetrwałych tego rodzaju krajobrazów tworzy różnych rozmiarów obszary złożone z graniczącymi ze sobą wioskami wraz z pasmami łąnów. Takie kompleksy krajobrazowe najpowszechniej występują w południowej części Ziemi Kłodzkiej, w Sudetach Środkowych, w woj. zielonogórskim, a także w Beskidach, na Pogórzu Karpackim i w Kotlinie San-

domierskiej.

b/ Następny rodzaj układów wielkoprzestrzennych odnosi się do zespołów wsi występujących dość powszechnie w Polsce północno-wschodniej. Są to stosunkowo dobrze zachowane struktury osadnicze powstałe w procesie uwłaszczenia i tzw. separacji gruntów, które miały tu miejsce w XIX w. W wyniku przeprowadzonej wtedy reformy agrarnej chłopci budowali swoje zagrody z dala od dawnej wsi pośród należących teraz do nich pól. Takie rozproszenie zabudowy spowodowało rozczłonkowanie skupionej dotąd wsi, ale skracając zarazem drogę do tych pól. Nowe osady czkopskie otrzymywały nazwę pierwotnej wioski często z dodatkiem "kolonia" /np. Dąbrowa-Kolonia, Siemki-Kolonia itp./. Charakterystyczne przykłady tych układów przedstawiono na mapie w obrębie Warmii, Mazur i północnego Podlasia. Widoczne w krajobrazie akcenty tworzą one zwłaszcza między Orneta i Bisztynkiem /woj. olsztyńskie/, Giżyckiem i Węgorzewem /woj. suwalskie/ oraz w okolicach Dąbrowy Białostockiej /woj. białostockie/.

c/ Kolejną formą układów wielkoprzestrzennych jest osadnictwo drobnoszlacheckie. Powstawało ono między XIV a XV stuleciem w ramach kolonizacji wschodniego Mazowsza i Podlasia. Osadnikami była wyłącznie drobna szlachta. Poszczególne rody, często ze sobą spokrewnione, po otrzymaniu książęcego nadania osiedlały się obok siebie. Nie było w tym przypadku planowej akcji założenia osady ani planowego wymierzania pól. Wsie zakładano na miejscu żywiołowo trzebionych lasów, co znalazło odbicie w układach przestrzennych tych wsi. Na mapie naniesiono obszary osadnictwa drobnoszlacheckiego, którego

istotę najlepiej odzwierciedla miejscowe nazewnictwo. Wsie były tworzone bowiem przez całe rody szlacheckie, których herby lub przezwiska dawały nazwy zakładanym osiedlom. W miarę rozrastania się gniazda szlacheckiego postępowało rozdrobnienie siedlisk i powstawały odrębne wsi, tzw. zaścianki. Zachowywały one swoją rodową nazwę, ale dla odróżnienia przyjmowały jeszcze drugą np. Sikory - Pawłowięta, Sikory - Janowięta, Jabłoń - Dąbki, Jabłoń - Jankowce, Twarogi - Rybakty, Twarogi - Wypychy itp. Najciekawsze przykłady omawianych osiedli występują w zachodniej części Podlasia w okolicy Łap i Ciechanowca /woj. łomżyńskie/. Tworzą one tam większe lub mniejsze kompleksy osadnicze złożone z dwudziestu kilku wsi - pierwotnych siedzib rodowych, wokół których zgromadziło się ok. 120 przysiółków, czyli wspomnianych już zaścianków.

d/ Ostatnim przykładem układów wielkoprzestrzennych jest tzw. osadnictwo olęderskie. Powstawało ono od XVI do XVIII w. głównie dzięki przybyszom z północnych Niemiec i Holandii. Wsie olęderskie zakładano na terenach mało urodzajnych i często podmokłych, przeważnie na podłożu piaszczystym lub bagiennym. Na obszarach suchych tworzone je drogą karczunku lasów. Rodzaj tego osadnictwa określają niekiedy nazwy wsi np. Holendry Baranowskie, Holendry Węglewskie, Holendry Myśliborskie itp. Do tej grupy należą również wsie o nazwie "Budy", np. Budy-Zosiny, Budy Michałowskie, Budy Józefowskie itp. Najbardziej typowe przykłady wsi olęderskich występują na terenie Wielkopolski - wzdłuż pradoliny Warty i Noteci oraz na zachód od Poznania - w okolicy Nowego Tomyśla i Trzciana. Na pierwszym obszarze wioski skupiły się na pograniczu Puszczy Noteckiej i mokradeł nadrzecznych. Są tu dwa typy osad olęderskich: tzw. rzędówki bagienne i osiedla rozproszone.

W krajobrazie widoczne są zwłaszcza regularnie rozplanowane rzędówki. Ich układ przestrzenny jest świetnie dostosowany do krawędzi pradoliny, wzdłuż której prowadzi zwykle droga będąca osią komunikacyjną wioski. Zabudowa istnieje tylko po jednej stronie drogi. Z drugiej strony - w kierunku koryta rzeki - biegną równoległe pasma ról, które są prostopadłe do drogi. Dobrze przykłady takich wsi występują w rejonie Czarnkowa i Wielenia w woj. pilskim.

W osiedlach rozproszonych zagrody znajdują się zwykle w środku gruntów chłopskich mających kształt zbliżony do kwadratu lub wieloboku. Każde gospodarstwo łączy osobna droga z najbliższym traktem. Takie osiedla powstawały najczęściej na terenach karczunków leśnych. Najbardziej typowe osadnictwo rozproszone zaznaczono na mapie w rejonie Nowego Tomyśla /woj. poznańskie/.

II. Pojedyncze wsie o zabytkowym rozplanowaniu

a/ Drugi rodzaj wiejskiego krajobrazu kulturowego przedstawiono na mapie przy pomocy sygnatur punktowych. Są to pojedyncze wsie o zabytkowym rozplanowaniu. Najliczniejszą grupę reprezentują tzw. owalnice zlokalizowane głównie w zachodniej części Polski. Należą one do najstarszych wsi w naszym kraju; powstawały przeważnie między XIII i XVI w. na lepszych glebach gliniastych. Owalnice związane są na ogół z krajobrazem moreny dennej. Zakładano je często wokół zagłębień z małymi jeziorkami /tzw. oczkami/, względnie nad potokiem, który wykorzystywany był do budowy stawów. Głównym elementem wsi jest owalny plac, gdzie znajduje się zwykle jeden lub kilka stawów, kościół, niekiedy szkoła lub urząd

gminy itp. Dookoła placu prowadzi droga, a na wzdłuż niej stoi większość zagród. Na mapie zaznaczono ogółem 102 owalnice. Większość z nich występuje na Pojezierzu Lubuskim, na pograniczu woj. gorzowskiego i zielonogórskiego. Najbardziej typowe przykłady można znaleźć w rejonie Świebodzina i Ośna Lubuskiego.

b/ Inym przykładem zabytkowego rozplanowania wsi są ulicówki mazurskie założone na terenie dawnych puszczy. Kilka takich wiosek o mało zmienionym układzie przestrzennym zachowało się w obrębie Puszczy Kurpiowskiej. Najważniejszym elementem takiej wsi jest biegnąca wzdłuż zabudowań droga, nieco szersza wewnątrz samej wsi. Regularny układ wiosek świadczy o planowym charakterze ich powstania. Wg M. Kiełczewskiej - Zaleskiej ulicówki mazurskie pochodzą z XVII - XVIII w. Na mapie przedstawiono 9 ulicówek leżących na pograniczu województwa olsztyńskiego i ostrołęckiego.

Wygląd ulicówki mają też tzw. wsie osoczników. Była to grupa ludności, która strzegła zwierzyń i drzewostan puszczańskich. Ulicówki te zakładano w XVI w. w okresie tzw. pomiary włócznej, na skraju puszczy. Na mapie zaznaczono je w dwóch miejscach: 5 wsi w dolinie Biebrzy poniżej Goniądza /woj. łomżyńskie i białostockie/ oraz 15 wsi tworzących pasmo osadnicze pomiędzy Dąbrową Białostocką i Sokółką /woj. białostockie/.

III. Wsie zanikłe, względnie będące w stadium zanikania

Tego typu krajobraz kulturowy zaznaczono również przy pomocy sygnatur punktowych. Są to przykłady znacznie już zdegradowanych układów wielkoprzestrzennych o mało czytelnych dziś granicach, albo wsie znajdujące się na etapie zanikania.

W obu przypadkach przyczyną był proces wyludniania wsi, jaki zaistniał po 1945 r. Istnienie dawnego osadnictwa potwierdzają dziś przetrwałe jeszcze relikty zabudowy, zadrzewienia na miedzach, zarastające drogi, dziczące sady, kapliczki, krzyże itp. Na mapie zaznaczono 58 takich wsi, z czego 15 znajduje się w Bieszczadach, 16 w Beskidzie Niskim a 7 w Sudetach.

IV. Wielkoprzestrzenne układy zabytkowych obiektów przemysłowych

Do układów wielkoprzestrzennych zaliczono dawne "krajobrazy fabryczne". W ich obrębie występują, lepiej lub gorzej zachowane, dziewiętnastowieczne fabryki, huty, osiedla robotnicze, kanały przemysłowe, zalewy, groble, mosty itp. Nie są to - rzecz jasna - pojedyncze obiekty ale ich zespoły skupione najczęściej nad rzekami, ponieważ woda stanowiła ongiś główne źródło energii. Najbardziej charakterystyczne przykłady takiego krajobrazu zaznaczono w dolinach Radomki, Czarnej i Kamiennej na terenie woj. kieleckiego i radomskiego.

V. Ważniejsze kompleksy architektury fortecznej

Oznaczone sygnaturą punktową kompleksy architektury fortecznej należą do najmłodszych rodzajów krajobrazu kulturowego. Najbardziej liczne - chociaż stosunkowo niewielkich rozmiarów - są obiekty pochodzące z okresu drugiej wojny światowej /głównie betonowe bunkry/. Występują one w postaci rozległych systemów obronnych na terenie Pomorza jako tzw. Wał Pomorski /woj. pilskie/ oraz w rejonie Międzyrzecza, czyli tzw. Międzyrzeczki Rejon Umocnień /woj. gorzowskie i zielonogórskie/. Znacznie mniejsze rozmiary mają pozostałości szaniców

w Gierkoży k. Kętrzyna /woj. olsztyńskie/. Ponadto na mapie zaznaczono większe twierdze nie związane z ośrodkami miejskimi /woj. białostockie, łomżyńskie, ostrołęckie, wałbrzyskie/.

VI-VII. Wielkoprzestrzenne układy i pojedyncze obiekty hydrotechniczne o zabytkowym charakterze

Inny charakter ma krajobraz złożony z obiektów hydrotechnicznych. Na mapie przedstawiono dwa typy tego krajobrazu. Pierwszy występuje w postaci układów wielkoprzestrzennych. Powstał on głównie w XIX w. w wyniku kompleksowego zagospodarowania terenów podmokłych, gdy budowano poldery, groble i kanały melioracyjne. Dobrze zachowane przykłady znajdują się na Żuławach i w ujściu Pasłęki /woj. gdańskie i elbląskie/. Drugi typ reprezentują bardziej znane stawy występujące na ogół jako pojedyncze obiekty /woj. białostockie, białsko-podlaskie, skierniewickie i wrocławskie/. Jedynie w rejonie Milicza i Sułowa /wrocławskie/ znajduje się większy kompleks stawowy. Zaznaczone stawy założone zostały przed XVI w.

VIII. Wielkoprzestrzenne układy w obrębie byłych posiadłości klasztornych

Kolejny rodzaj układów wielkoprzestrzennych występuje w obrębie byłych posiadłości klasztornych. Elementy tworzące ten krajobraz wiążą się z działalnością religijną i gospodarczą większych klasztorów. Są to: kościoły, budynki klasztorne i towarzyszące, ogrody, parki, tereny dawnych stawów rybnych /groble, tamy, łąki na miejscu stawów/, kaplice, kapliczki, krzyże, kalwarie etc. Najwięcej takich układów zachowało się na Dolnym Śląsku, np. w Krzeszowie, Henrykowie,

Kamieńcu Ząbkowickim.

IX. Wielkoprzestrzenne układy w pobliżu ośrodków pielgrzymkowych

Sakralne pochodzenie ma również krajobraz kulturowy wokół ośrodków pielgrzymkowych. Jego składnikami są zespoły kalwarii, dróg różańcowych, pojedynczych kaplic, figur kapliczek i krzyży przydrożnych. Najbardziej typowe przykłady występują w rejonie Wambierzyc /wałbrzyskie/, Kalwarii Zembrzydowskiej /bielskie/ i Kalwarii Pacławskiej /przemyskie/.

X. Większe skupiska cmentarzy z pierwszej wojny światowej

W Karpatach występuje jedyny w swoim rodzaju krajobraz kulturowy. Są to liczne cmentarze wojskowe z okresu pierwszej wojny światowej. Te świetnie wkomponowane w otoczenie i zróżnicowane pod względem architektoniczno-przestrzennym obiekty były realizowane w latach 1915-1918. Kryją one prochy żołnierzy poległych w walkach toczonych na terenie Karpat. Niestety większość owych cmentarzy uległa poważnej dewastacji - tym bardziej zasługują one na szerszą ochronę. Na mapie przedstawiono 40 cmentarzy, które tworzą trzy wyraźne skupiska:

1. między Pilznem i Jaszem /woj. tarnowskie/, gdzie w okolicy wsi Brzostek występuje 15 cmentarzy, 2. w pobliżu Gorlic /woj. nowosądeckie/ jest ich 14, 3. w Beskidzie Niskim wokół Nieznajowej /woj. krośnieńskie i nowosądeckie/ 11 cmentarzy.

Wykazy wielkoprzestrzennych układów zabytkowego krajobrazu kulturowego, w podziale według podstawowych rodzajów, przedstawia zał. tab. nr 7, zaś ich zestawienie ilościowe podaje tab. 7.

Tab. 7

Zestawienie ilościowe wielkoprzestrzennych układów zabytkowego krajobrazu kulturowego

Rodzaj układu	Liczba rejonów	Liczba elementów układu /wsi/
I. Wielkoprzestrzenne układy wsi wraz z przyległymi gruntami		
A. wsie łańcuchowe	42	224
B. układy wiejskie powstałe w wyniku separacji gruntów	23	193
C. osadnictwo drobnoszlacheckie	4	118
D. osadnictwo olęderskie	10	104
II. Pojedyncze wsie o zabytkowym rozplanowaniu		
A. owalnice	22	92
B. klicówki /wsie puszczańskie i wsie osoczników/	1	29
III. Wsie zanikłe, względnie będące w stadium zanikania	3	38
IV. Układy wielkoprzestrzenne zabytkowych obiektów przemysłowych	3	17
V. Ważniejsze kompleksy architektury fortecznej	8	22
VI. Wielkoprzestrzenne układy i pojedyncze obiekty hydrotechniczne o zabytkowym charakterze	6	6
VII. Wielkoprzestrzenne układy w obrębie byłych posiadłości klasztor-nych	5	31
VIII. Wielkoprzestrzenne układy w pobliżu ośrodków pielgrzymkowych	5	9
IX. Większe skupiska cmentarzy z pierwszej wojny światowej	2	13
Ogółem	134	896

4.2.5. Ocena stopnia nasycenia krajobrazu elementami zabytkowymi

Stopień nasycenia krajobrazu elementami zabytkowymi określono metodą bonitacji punktowej. Przyjęto następujące zasady oceny punktowej:

- zabytki architektury i budownictwa
 - obiekty występujące pojedynczo 1 pkt
 - małe zgrupowania obiektów /2 - 4 obiektów/ 3
 - większe zgrupowania obiektów /5 - 10 obiektów/ 7
 - bardzo duże zgrupowania obiektów /ponad 10/ 12
- historyczne układy urbanistyczne po 5 pkt
- wielkoprzestrzenne układy zabytkowego krajobrazu kulturowego
 - ok. 100 % pokrycia pola 8 pkt
 - ok. 75 % " " 6 "
 - ok. 50 % " " 4
 - ok. 25 % " " 2

/układowi występującym w skali mapy punktowo przypisano po 4 pkt/

Ocenę łączną wyraża 6 przedziałów punktowych

- 0 pkt /brak znaczniejszych elementów zabytkowych w krajobrazie/, 1, 2 - 3, 4 - 7, 8 - 15 i powyżej 15 pkt /najwyższy stopień nasycenia krajobrazu elementami zabytkowymi/.

Ocenę stopnia nasycenia krajobrazu Polski elementami zabytkowymi przedstawia zał. graf. nr 2, zestawienie powierzchniowe obszarów Polski według stopnia nasycenia krajobrazu tymi elementami podaje tab. 3.

Tab. 8

Zestawienie powierzchniowe obszarów Polski według stopnia nasycenia krajobrazu elementami zabytkowymi

Stopień nasycenia krajobrazu elementami zabytkowymi	Powierzchnia obszarów w tys. km ²	Udział procentowy w powierzchni kraju
I, brak znaczniejszych elementów zabytkowych	178,8	57,1
II, 1 pkt	59,8	19,2
III, 2 - 3	28,5	9,1
IV, 4 - 7	27,8	8,9
V, 8 - 15	16,6	5,3
VI, powyżej 15 /najwyższy stopień nasycenia/	1,1	0,4
Ogółem	312,7	100,0

Stopień nasycenia krajobrazu elementami zabytkowymi jest wyraźnie zróżnicowany pod względem przestrzennym. Generalnie, jest on wyższy w południowej i zachodniej części kraju, a niższy w części północnej i wschodniej.

Biorąc pod uwagę zarówno zagęszczenie powierzchniowe jak i wysokie wartości wskaźników zawarte w polach badawczych, na pierwszy plan spośród wszystkich makroregionów geograficznych w Polsce wybijają się Dolny Śląsk, łącznie z Przedgórzem Sudeckim i Sudetami.

Do obszarów o większym stopniu nasycenia należą ponadto Warmia /obecne woj. olsztyńskie/, Wielkopolska oraz Karpacki pas Beskidów i Podbeskidzia.

Największe rozproszenie tych elementów zaobserwować można w niektórych regionach Polski środkowej /woj. bydgoskie, włocławskie, ciechanowskie/ i wschodniej /woj. suwalskie, łomżyńskie, białkopodlaskie, lubelskie/. Niektóre "białe plamy" występują w związku z rozległymi obszarami leśnymi, wykluczającymi występowanie na tych terenach elementów kulturowych, jak np. Bory Dolnośląskie.

4.3. Stopień nasycenia krajobrazu elementami przemysłowymi

Obiekty przemysłowe stanowią jeden z elementów krajobrazu kulturowego, względnie antropogenicznego. Dla potrzeb studium krajobrazowego Rabki opracowano dwa ujęcia tego tematu: analizę nasycenia krajobrazu wiejskiego obiektami przemysłowymi, według materiałów Spisu Powszechnego z 1970 r. /opracowanie H. Leonhard-Migaczowej/ oraz ocenę stopnia nasycenia krajobrazu całej Polski elementami przemysłowymi, według materiałów opracowanych przez T. Lijewskiego dla stanu z końca lat osiemdziesiątych.

W opracowaniu H. Leonhard-Migaczowej dla terenów wiejskich wyróżniono 5 grup obiektów:

- I, wyrobiska: piaskownie, żwirownie, kamieniołomy, eksploatacja torfu
- II, cegielnie, wapienniki, cementownie,
- III, zakłady przemysłu spożywczego: gorzelnie, cukrownie, browary, przetwornie owoców, warzyw, silosy, itp.
- IV, zakłady przemysłowe, jak: duże tartaki, fabryki mebli, zakłady włókiennicze, garbarnie, stocznie rzeczne itp.
- V, kopalnie, huty, elektrownie /włączając tu też elektrownie wodne/.

Można przyjąć, że najwyższy stopień oddziaływania na wrażenia krajobrazowe, mają obiekty grupy V, najniższe - grupy I.

Wykaz obiektów przemysłowych na terenach wiejskich wg stanu w r. 1970 podano w zał. tab. nr 3, ich rozmieszczenie przedstawia mapa 1 : 500 000.

Ogółem ujęto 5765 obiektów przemysłowych, przy czym najliczniejszą grupę stanowiły obiekty przemysłu spożywczego /42,7 % ogółu/, a następne obiekty grupy II - cegielnie, wapienniki, cementownie /28,2 %/.

W ujęciu pól podstawowych, rozmieszczenie poszczególnych rodzajów obiektów przemysłowych przedstawiało się następująco:

obiekty	I grupy	-	2,7 % ogółu pól
	II	-	6,9
	III	-	10,4
	IV	-	3,1
	V	-	1,3

Tylko w 418 polach /3,3 % ogółu pól/ występowało więcej niż jeden obiekt przemysłowy.

W opracowaniu T. Lijewskiego dla całej Polski uwzględniono obiekty przemysłowe widoczne w krajobrazie, a więc o charakterystycznej architekturze i elementach konstrukcyjnych specyficznych dla zakładów przemysłowych, jak kominy, wieże chłodnicze, wielkie piece, zbiorniki metalowe, elewatory, silosy, kopalniańskie wieże wyciągowe, baterie koksownicze, kolumny destylacyjne i inne konstrukcje służące procesom produkcyjnym. Uwzględniono także elementy mniej widoczne z daleka, ale deformujące powierzchnie ziemi lub stosunki wodne, jak kamieniołomy, odkryvky kopalniańskie, zapory wodne.

Ze względu na specyfikę poszczególnych rodzajów produkcji wyróżniono 25 gałęzi, względnie branż przemysłu o odmiennych cechach wizualnych, oznaczając je na mapie 1 : 500 000 różnymi literami alfabetu. Jeśli występowały zakłady różnych gałęzi przemysłu w symbolu umieszczano większą liczbę liter. Jedna sygnatura^{główna} albo pojedynczy zakład, zaznaczający się w krajobrazie, albo ich zgrupowanie w jednej miejscowości lub dzielnicy miasta.

W przypadku gałęzi i branż cechujących się obiektami dużymi i dobrze widocznymi /np. elektrownie ciepłne, huty, cementownie, koksownie, rafinerie naftowe, kopalnie węgla, cukrownie, chłodnie składowe/ uwzględniano wszystkie obiekty w Polsce. W innych gałęziach i branżach uwzględniano tylko obiekty większe, bardziej widoczne, kierując się danymi o liczbie zatrudnionych i wartości środków trwałych danego zakładu, a także znajomością terenu i danej branży z autopsji.

Dla różnych branż kryterium wielkościowe jest różne, np. młyny i elewatory są bardziej widoczne nawet przy niewielkiej liczbie zatrudnionych, niż przetwórnice owoców i warzyw lub zakłady cukiernicze. W stosunkowo najmniejszym stopniu uwzględniono zakłady przemysłów elektromaszynowego, odzieżowego, włókienniczego, skórzanego i poligraficznego, które są przeważnie wtopione w zabudowę i nie zaznaczają się wyraźnie w krajobrazie.

Rozróżniono 5 klas wielkościowych, zależnie od wysokości, rozległości lub kubatury obiektów i charakteru ich oddziaływania na otoczenie /dymy, pyły, ścieki/. Zastosowano skalę od 1 do 5, gdzie 1 oznacza obiekty stosunkowo najmniej widoczne w krajobrazie, natomiast 5 dominujące w najwyższym stopniu.

Sygnatury umieszczano z reguły w centrum miejscowości na mapie Polski w skali 1 : 500 000. Jednak w przypadku, gdy była znana dokładna lokalizacja poza obrębem miejscowości, sygnaturę umieszczano zgodnie z nią, co pozwala bardziej precyzyjnie określić stopień przekształcenia krajobrazu przez przemysł. W większych miastach o znacznej rozciągłości przestrzennej obiekty przemysłowe lokalizowano dzielnicami według posiadanych adresów, posługując się planami miast. Ważniejsze obiekty lokalizowano także na podstawie znajomości terenu z autopsji lub map topograficznych. Można więc przyjąć, że mapa przedstawia dość dokładny obraz przestrzenny przemysłu jako czynnika przekształcającego krajobraz.

Wykaz obiektów przemysłowych lub ich zespołów zaznaczających się w krajobrazie zawiera zał. tab. 9, ich zestawienie ilościowe w układzie wojewódzkim podaje tab. 9.

Łączna liczba obiektów przemysłowych lub ich zespołów istotnie oddziaływujących na wrażenia widokowe wyniosła 2743, z czego najwięcej przypada na kategorie I i II /po 32,4 %/. Spośród województw liczbą tych obiektów wyróżniają się województwa - katowickie, opolskie, poznańskie, jeleńskie i wałbrzyskie.

Mapa inwentaryzacyjna obiektów przemysłowych znaczących w krajobrazie posłużyła do określenia stopnia nasycenia krajobrazu elementami przemysłowymi w układzie pól podstawowych. Obiektom przemysłowym w zależności od stopnia oddziaływania na wrażenia widokowe /kategoria obiektu/ przypisano od 1 do 5 pkt. Łączna liczba punktów dotycząca wszystkich obiektów przemysłowych lub ich zespołów w polu podstawowym określa stopień nasycenia krajobrazu elementami przemysłowymi. Przyjęto sześć przedziałów wartości punktowych: 0, 1, 2-3, 4-5, 6-9, 10 i więcej.

Ocenę stopnia nasycenia krajobrazu Polski elementami przemysłowymi przedstawia zał. graf. nr 3, zestawienie powierzchniowe obszarów Polski według stopnia nasycenia krajobrazu tymi elementami podaje tab. 10.

Obiekty przemysłowe lub ich zespoły szczególnie zaznaczające się w krajobrazie według T. Lijewskiego w ujęciu pól podstawowych występują na obszarze 55,1 tys. km², co stanowi 17,7 % ogółu powierzchni kraju. Dwa najwyższe stopnie nasycenia krajobrazu elementami przemysłowymi dotyczą łącznie 3,5 % powierzchni Polski.

Krajobrazy o najwyższym stopniu nasycenia elementami przemysłowymi pokrywają się z rozmieszczeniem ważniejszych okręgów przemysłowych Polski. W szczególności zaznaczają się w tym zakresie Górnośląski i Rybnicki Okręg Przemysłowy.

Zestawienie liczbowe obiektów przemysłowych lub ich zespołów odznaczających się w krajobrazie /w układzie wojewódzkim/

Lp.	Województwa	Liczba obiektów lub ich zespołów wg kategorii					Ogółem
		I	II	III	IV	V	
1.	Białkopodlaskie	8	4	-	-	-	12
2.	Białostockie	31	18	-	3	1	53
3.	Bielskie	19	17	10	9	7	62
4.	Bydgoskie	19	31	6	14	5	75
5.	Chełmskie	4	7	5	3	2	21
6.	Ciechanowskie	15	8	5	2	-	30
7.	Częstochowskie	21	21	14	6	6	68
8.	Elbląskie	15	12	3	1	2	33
9.	Gdańskie	31	35	9	8	4	87
10.	Gorzowskie	13	26	8	-	4	51
11.	Jeleniogórskie	24	49	25	4	5	107
12.	Kaliskie	26	13	7	8	1	55
13.	Katowickie	10	27	33	53	64	187
14.	Kieleckie	21	32	21	10	9	93
15.	Konińskie	9	9	2	4	11	35
16.	Koszalińskie	25	18	7	4	-	54
17.	Miejskie krakowskie	17	17	10	4	6	54
18.	Krośnieńskie	46	21	5	4	4	80
19.	Legnickie	15	19	11	8	5	58
20.	Leszczyńskie	19	13	4	6	-	42
21.	Lubelskie	20	11	5	6	6	48
22.	Łomżyńskie	8	5	1	1	-	15
23.	Miejskie łódzkie	3	3	4	6	7	23
24.	Nowosądeckie	20	17	11	1	2	51
25.	Olsztyńskie	33	30	4	1	1	69
26.	Opolskie	32	34	21	14	13	114
27.	Ostrołęckie	9	10	1	2	2	24
28.	Pilskie	15	22	7	4	-	48
29.	Piotrkowskie	15	12	8	6	3	44
30.	Płockie	14	2	7	4	2	29
31.	Poznańskie	32	37	19	16	5	109
32.	Przemyskie	16	15	4	4	-	39
33.	Radomskie	10	12	8	2	4	36

1	2	3	4	5	6	7	8
34. Rzeszowskie		16	15	9	6	3	49
35. Siedleckie		22	8	4	2	-	36
36. Sieradzkie		12	14	3	2	1	32
37. Skierniewickie		4	5	12	-	2	23
38. Słupskie		26	18	2	2	-	48
39. Suwalskie		16	16	2	4	-	38
40. Szczecińskie		15	31	12	4	9	71
41. Tarnobrzeskie		11	12	6	6	7	42
42. Tarnowskie		19	17	5	2	6	49
43. Toruńskie		27	12	9	1	4	53
44. Wałbrzyskie		20	34	27	18	4	103
45. Warszawskie		7	15	16	15	6	59
46. Włocławskie		13	8	3	2	2	28
47. Wrocławskie		16	36	17	5	7	81
48. Zamojskie		17	9	6	5	-	37
49. Zielonogórskie		33	32	15	7	1	88
Ogółem		889	889	433	299	233	2743

Zródło: materiały oprac. przez T. Lijewskiego

Tab. 10

Zestawienie powierzchniowe obszarów Polski według stopnia nasycenia krajobrazu elementami przemysłowymi

Stopień nasycenia krajobrazu elementami przemysłowymi	Powierzchnia obszarów w tys. km ²	Udział procentowy w powierzchni kraju
I, brak znaczących elementów przemysłowych	257,6	82,3
II, 1 pkt	17,2	5,5
III, 2 - 3 pkt	24,3	7,8
IV, 4 - 5 pkt	10,1	3,2
V, 6 - 9 pkt	2,7	0,9
VI, 10 i więcej pkt /najwyższy stopień nasycenia/	0,8	0,3
Ogółem	312,7	100,0

4.4. Stopień nasycenia krajobrazu elementami urbanizacji

W analizach stopnia nasycenia krajobrazu elementami urbanizacji oparto się na studium urbanizacji Polski W. Wdowiaka /bliższą informację o tym opracowaniu zawiera załącznik nr 10/. Autor wyróżnił w nim 3 strefy urbanizacji - "miasto", "skupiska miejskie" i "przestrzeń umiastowioną". Głównymi kryteriami wyznaczania stref była gęstość zaludnienia i struktura zatrudnienia, ale bardzo znaczące są również różnice w fizjonomii krajobrazu.

"Miasto" to teren w pełni zainwestowany o wysokiej gęstości zaludnienia i zagęszczonej infrastrukturze technicznej.

"Skupisko miejskie" obejmuje przedmieścia i luźniejszą zabudowę podmiejską, mieszkaniową, przemysłową, składową, bazy transportowe, urządzenia komunikacyjne rozrzędu itp. Strefa ta zawiera więcej terenów otwartych, więcej zieleni i innych elementów przyrody, jest jednak podobna do poprzedniej strefy, bardzo uciążliwa, zagospodarowana chaotycznie, opleciona dużą ilością infrastruktury technicznej i usuwanego z miasta przemysłu uciążliwego albo wręcz szkodliwego.

"Przestrzeń umiastowiona" obejmuje okolice podmiejskie otaczające "skupisko miejskie". Znajdujące się tutaj miejscowości są tylko z pozoru wsiami, ale o przewadze nierolniczych źródeł utrzymania, dużym odsetku dojeżdżających do pracy w "mieście". Zabudowa znajduje się pod wpływami cywilizacji miejskiej, ład przestrzenny zmienia się w chaotycznie rozsypaną zabudowę pseudo-miejską, pomieszana z zabudową gospodarczą, hodowlaną lub rzemieślniczą i prowizoryczną bazującą

na dwuzawodowości mieszkańców. Zabudowie towarzyszą nieużytki, wysypiska, śmietniska, tereny składowe, wyrobiska piasku, gliny, żwirów oraz inne uciążliwości /usuwane z poprzednich stref/, jak przemysł szkodliwy, pola irygacyjne kanalizacji komunalnych i osadniki poprzemysłowe. W krajobrazie występuje gmatwanina sieci energetycznych, telekomunikacji przewodowej itp.

W ocenie stopnia nasycenia krajobrazu elementami urbanizacji w układzie pól podstawowych przyjęto zróżnicowaną wagę punktową dla stref - dla "miasta" do 40 pkt, dla "skupiska miejskiego" - do 12 pkt i dla "przestrzeni umiastowionej" - do 4 pkt, w zależności od stopnia pokrycia pola podstawowego. W ocenie łącznej zastosowano sześć przedziałów - 0, 1 - 4, 5 - 12, 13 - 20, 21 - 30 i powyżej 30 pkt.

Wyniki analiz ilustruje zał. graf. nr 4 oraz zestawienie powierzchniowe obszarów Polski według stopnia nasycenia krajobrazu elementami urbanizacji /tab. 11/.

Znaczniejsze elementy urbanizacji dotyczą 1/3 ogólnej powierzchni kraju, zaś trzy najwyższe klasy nasycenia krajobrazu wiążą się z 7,3 % obszaru Polski. Największe nasycenie krajobrazu elementami urbanizacji ma miejsce w Polsce południowo-wschodniej, następnie południowo-zachodniej.

4.5. Ocena stopnia przekształceń, antropogenicznych krajobrazu Polski /typologia krajobrazu z punktu widzenia przekształceń antropogenicznych/

Przy określaniu stopnia przekształceń antropogenicznych krajobrazu wzięto pod uwagę stopnie nasycenia krajobrazu elementami przyrodniczymi, zabytkowymi, przemysłowymi

Tab. 11

Zestawienie powierzchniowe obszarów Polski według stopnia nasycenia krajobrazu elementami urbanizacji

Stopień nasycenia krajobrazu elementami urbanizacji	Powierzchnia obszarów w tys. km ²	Udział procentowy w powierzchni kraju
I, brak znaczniejszych elementów urbanizacji	206,9	66,1
II, 1 - 4 pkt	64,8	20,0
III, 5 - 12 pkt	17,6	5,6
IV, 13 - 20 pkt	19,2	6,1
V, 21 - 30 pkt	2,4	0,7
VI, powyżej 30 pkt /najwyższy stopień nasycenia/	1,8	0,5
Ogółem	312,7	100,0

i urbanizacji oraz wybrane dominujące typy pokrycia - zbliżone do naturalnego /obszary wodne i leśne/ i kulturowego rolniczego /obszary gruntów ornych i użytków zielonych/.

Waga punktowa przypisana tym wskaźnikom i cechom odpowiadać ma ich znaczeniu w opisywaniu przekształceń antropogenicznych. Przyjęto następujące założenia oceny punktowej:

typy pokrycia zbliżone do naturalnego	- 20 pkt dodatnich
typy pokrycia odpowiadające krajobrazowi kulturowemu rolniczemu	- 10 pkt dodatnich
stopień nasycenia krajobrazu elementami przyrodniczymi /6 klas/	0 - 15 pkt dodatnich
stopień nasycenia krajobrazu elementami zabytkowymi /6 klas/	0 - 10 pkt dodatnich
stopień nasycenia krajobrazu elementami przemysłowymi /6 klas/	0 - 25 pkt ujemnych
stopień nasycenia krajobrazu elementami urbanizacji /6 klas/	0 - 50 pkt ujemnych

Łączna ocena punktowa określająca stopień przekształceń została wyrażona 6 przedziałami wartości:

I, powyżej 20 pkt dodatnich

/najniższy stopień przekształceń/

II, 11 - 20 pkt dodatnich

III, 0 - 10 " "

IV, 1 - 10 " ujemnych

V, 11 - 25 " "

VI, powyżej 25 pkt ujemnych

/najwyższy stopień przekształceń/

Wyniki oceny stopnia przekształceń antropogenicznych krajobrazu Polski w układzie pól podstawowych o powierzchni

25 km² ilustruje zał. graf. nr 5, zestawienie powierzchniowe obszarów Polski według stopnia przekształceń podaje tab. 12.

Obszary najbardziej przekształcone, o przewadze punktów ujemnych /kategoria IV, V, VI/ zajmują łącznie ok. 16,5 % powierzchni kraju i pokrywają się z rozmieszczeniem głównych stref uprzemysłowienia i urbanizacji Polski.

Podział obszarów na 6 kategorii ze względu na stopień przekształceń antropogenicznych utożsamiono z typologią krajobrazu z punktu widzenia przekształceń antropogenicznych.

Z oceną stopnia przekształceń antropogenicznych wiąże się też częstkowa ocena walorów widokowych. Zgodnie z preferowaniem w odbiorze społecznym krajobrazów zbliżonych do naturalnych, najwyższa ocena walorów widokowych pokrywać się będzie z najniższym stopniem przekształceń antropogenicznych krajobrazu, zaś z najwyższym stopniem przekształceń - ocena najniższa.

Tab. 12

Zestawienie powierzchniowe obszarów Polski według stopnia przekształceń antropogenicznych krajobrazu

Stopień przekształceń antropogenicznych krajobrazu	Powierzchnia obszarów w tys. km ²	Udział procentowy w powierz- chni kraju
I, powyżej punktów dodatnich /najniższy stopień prze- kształceń/	59,7	19,1
II, 11 - 20 punktów dodatnich	111,3	35,6
III, 0 - 10 punktów dodatnich	90,1	28,8
IV, 1 - 10 punktów ujemnych	23,1	7,4
V, 11 - 25 punktów ujemnych	19,1	6,1
VI powyżej 25 punktów ujemnych /najwyższy stopień przekształ- ceń/	9,4	3,0
Ogółem	312,7	100,0

5. BADANIA PERCEPCJI SPOŁECZNEJ KRAJOBRAZU W ASPEKCIE FIZJONOMICZNYM /oprac. E. Bagiński/

Wprowadzenie

Rozważając zaproszenie do współpracy w temacie rządowym CPBP 08.06. "Problemy metodyczne oceny krajobrazu Polski na potrzeby turystyki w aspekcie fizjonomicznym" brakowało mi wystarczających motywów do podjęcia owej współpracy. Po wielu dyskusjach z kierującym badaniami Panem doc. dr hab. Jerzy Wyrzykowskim i Jego Współpracownikami zostałem przekonany /ciągle jednak nie całkowicie/, że w tym, ze swej istoty temacie przyrodniczo-geograficznym, mógłbym partycypować. Dodatkowym motywem było i to, że swego czasu uczestniczyłem /z drobnutkim udziałem/ w jednej z wersji - zatwierdzonej - planu zagospodarowania turystycznego Polski. Były to niewiątpliwie zachęty do współpracy, choć znacznie więcej było obaw wynikających, jak się rzekło z pełnej świadomości tego, że zadanie: "Badanie percepcji społecznej krajobrazu w aspekcie fizjonomicznym" zawiera wszelako treści przyrodnicze-geograficzne. A ujawniło się to dobitnie przy konstruowaniu głównego instrumentu badawczego jakim jest ankieta nr 1. Wprawdzie w opracowaniu tej ankiety brali udział Koledzy Geografowie, zwłaszcza są autorami kategoryzacji rodzajów i typów krajobrazu /zob. pytanie 3 ankiety/. Natomiast samo skonstruowanie /opracowanie/ ankiet, ustalenie próby - potencjalnych respondentów, rozprowadzenie, zebranie i opracowanie odpowiedzi z ankiet oraz interpretacja całego materiału wraz z napisaniem niniejszego raportu autor wziął na siebie.

5.1. Temat, zakres i technika badań.

Przedkładane opracowanie jest wynikiem bardzo zawężonego wycinka badań percepcji krajobrazu i jako takie jest, w swym za-

mierzeniu, nieledwie przyczynkiem do rozległego tematu: "Problemy metodyczne oceny krajobrazu Polski na potrzeby turystyki w aspekcie fizjonomicznym".

Samo pojęcie krajobrazu jako: "... fizjonomia powierzchni Ziemi lub jej części będące syntezą wszystkich elementów przyrodniczych /gł. rzeźby, wód, warunków klimatycznych, świata roślinnego i zwierzęcego/ i działalności ludzkiej, pozostających we wzajemnym stosunku i oddziaływaniu ..." ¹ przynależy do nauk przyrodniczych, w tym geograficznych. Ponieważ niewystarczające są możliwości i kompetencje naukowe autora do definiowania, jak też ustalenia czy wybrania krytycznej definicji pojęcia "krajobraz" zadowolono się, ze względów czysto instrumentalnych, definicją encyklopedyczną.

Ze względu na krótki okres czasu i ze względu na ograniczone koszty badania zredukowano do wybranych problemów percepcji i do oceny rodzajów i typów krajobrazu zdając się przy tym na duży stopień ogólności. To z kolei wpłynęło na wybór techniki badań. Zdecydowano się na wyraźnie ograniczony sondaż ankietowy wykluczając możliwości prowadzenia badań na próbach w pełni reprezentatywnych ². Po wielu dyskusjach i analizach postanowiono przeprowadzić sondaż w kilku różnych /b. zawężonych ilościowo/ zbiorach respondentów. Założono, że decydujące, czy w hierarchii najistotniejsze znaczenie mogą mieć wypowiedzi specjalistów - profesjonalistów, drugim w kolejności zbiorem będą studenci i trzecim tzw. turyści.

Następnie opracowano dwie wersje ankiety. Pierwsza /nr 1 w załączeniu/ przeznaczona do przeprowadzenia badań wśród specjalistów, druga /nr 2/ do badań wśród studentów i turystów. Część pytań tych najprostszych i najłatwiejszych do odpowiedzi występuje w obydwu ankietach, chodziło bowiem o porównanie otrzymanych odpowiedzi /na te same pytania/ od różnych zbiorów respondentów. W

ankiecie nr 1 zamieszczono kilka pytań szczegółowych dotyczących wartościowania rodzajów i typów krajobrazu, na które odpowiedzieć mogą specjaliści z odpowiednim stopniem naukowym. Dlatego tą ankietę /nr 1/ postanowiono skierować listownie, z pismem zapraszającym i zachęcającym do udzielenia odpowiedzi, do 115 specjalistów w całym kraju. Listę specjalistów ustalono /w drodze wyboru celowego/ w rozszerzonym gronie autorów i współpracowników całego tematu.

Zestawienie specjalistów, do których wysłano ankietę nr 1.

TABELA 13

Dyscyplina naukowa lub zawodowa		Stopnie naukowe				Razem	
		prof.	doc.	dr	mgr	L	%
geograf		19	17	25	1	62	53,9
architekt		8	10	14	4	36	31,3
ekonomista		2	4	2	1	9	7,8
socjolog		2	1	1		4	3,5
inni ^{x/}		3	1			4	3,5
Razem	L	34	33	42	6	115	x
	%	29,6	28,7	36,5	5,2	x	100,0

x/ w tym po jednym: zoolog, botanik, historyk, inżynier budownictwa lądowego.

Ankietę nr 1 wysłano również do wszystkich /49/ Wydziałów Kultury Fizycznej Sportu i Turystyki Urzędów Wojewódzkich w Polsce

zakładając, że powinni się tam znaleźć także specjaliści choć niekoniecznie z najwyższymi tytułami naukowymi, jednakże w pewnym stopniu profesjonaliści.

Ankieta nr 2 rozprawdzono pośród studentów IV roku Geografii Uniwersytetu Wrocławskiego, słuchaczy Studium Poddyplomowego Konserwacji Zabytków Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej, słuchaczy Studium Poddyplomowego z Urbanistyki Instytutu Architektury i Urbanistyki Politechniki Wrocławskiej; słuchaczy Studium Poddyplomowego Turystyki Instytutu Geograficznego Uniwersytetu Wrocławskiego. Ponadto słuchacze Studium Poddyplomowego Turystyki i studenci IV roku Geografii Uniwersytetu Wrocławskiego przeprowadzili 30 ankiet wśród turystów /w miejscowościach podsudeckich/ gdzie odbywały się praktyki i obozy studenckie.

Łącznie zebrano 180 wypełnionych ankiet wg następującego rozrzu:

- 52 odpowiedzi na ankietę specjalistów, w zestawieniach tabelarycznych nazywanych "ekspertami", jest to 28,9% ogółu badanych.
- 16 odpowiedzi nadesłały Wydziały Kultury Fizycznej, Sportu i Turystyki Urzędów Wojewódzkich z następujących miast wojewódzkich: Częstochowy, Jeleniej Góry, Łodzi, Nowego Sącza, ^{Poznania, Przemysła, Siedlc, Sieradza, Skierniewic} Olsztyna, Piły, Suwałk, Tarnobrzega i Wałbrzycha, jest to 8,9% ogółu badanych,
- 38 wypełnionych ankiet otrzymano od słuchaczy studiów poddyplomowych wszystkich uprzednio wymienionych kierunków, jest to 21,1% ogółu badanych.
- 44 ankiet wypełnili studenci IV roku Geografii Uniwersytetu Wrocławskiego, jest to 24,4% ogółu badanych.

- 30 przeprowadzono wśród turystów, jest to 16,7% ogółu badanych.

Na podkreślenie zasługuje to, że na 115 wytypowanych do badań specjalistów aż 52, /czyli 45,2%/ zechciało odpowiedzieć pozytywnie na nadesłaną im ankietę. Natomiast z 49 WKTSiT tylko niespełna jedna trzecia /16/ odpowiedziało na ankietę. Razem na ankietę nr 1 otrzymano 68 odpowiedzi, jak na jednorazowy uproszczony sondaż nie jest to tak mało, choć za mało by bez obaw o właściwą reprezentację formułować w pełni zasadne i prawomocne wnioski. Z drugiej zaś strony - nie mogąc prowadzić wieloletnich opartych o duże populacje badań - otrzymano jednak kilkadziesiąt różnych subiektywnych odpowiedzi dających się wszakże uszeregować w zbiory pozwalające ustalić pewne prawidłowości pewne przesłanki obiektywne do wnioskowania.

Na ankietę nr 2 otrzymano 180 odpowiedzi /razem z częścią odpowiedzi na te same pytania z ankiety nr 1/. 180 odpowiedzi od respondentów z różnych środowisk, w różnym wieku, o zróżnicowanym wykształceniu, o różnych zawodach i z różnych części kraju, jest znacznie poważniejszym - choć dalej niewystarczającym i niereprezentatywnym - zbiorem informacji do analiz i poszukiwania przesłanek obiektywnych do wnioskowania.

5.2. Różne rodzaje i typy krajobrazu w ocenie badanych .

Zanim przedstawione zostaną odpowiedzi na szczegółowe i wielozłonowe zamknięte^{3/} pytanie 3 z ankiety nr 1, konieczna jest wyjaśnienie metodologiczne. Otóż respondentom - specjalistom zaproponowano takie, a nie inne rodzaje i typy pytań i tylko taką skalę /od 0 - 10 punktów/ wartościowania owych krajobrazów. Jak każde

pytanie zamknięte tak i to, ograniczało możliwości, tak co do innego wyboru krajobrazu, jak i skali ocen. Zostało to jednak z góry zamierzone, bowiem pytania zamknięte nie tylko zezwalają na kategoryzację samej problematyki badawczej, ale również umożliwiają skwantyfikowanie odpowiedzi, co w tego rodzaju badaniach /o skondensowanym zakresie treści i czasu badań/ ułatwia sprawne i szybkie opracowanie wyników badań. A jest to, jak się rzekło, tylko jednorazowy sondaż i tak trzeba go odczytywać i interpretować.

Na początku części analitycznej omówione i zinterpretowane zostaną dane szczegółowe /odpowiedzi na pytanie 3, ankiety nr 1/, z dwóch powodów. Po pierwsze, są to odpowiedzi profesjonalistów - ekspertów, których opinie wartościujące poszczególne rodzaje i typy krajobrazu powinny być najbardziej miarodajne i fachowe. Po drugie są to właśnie dane szczegółowe i konkretne. Stąd prezentacja i interpretacja odpowiedzi na resztę pytań, z obydwu wersji ankiet, znajduje się w następnych rozdziałach.

5.2.1. Rodzaje krajobrazu z punktu widzenia ukształtowania terenu.

Jak wielorakie mogą być oceny poszczególnych rodzajów krajobrazu z punktu widzenia ukształtowania terenu ilustrują, zestawione w tabelach 14-15, wyniki badań. Rozrzut punktów, na skali od 6-10, odzwierciedla subiektywne odczuwanie i wartościowanie krajobrazu. W kolumnie "średnia" ilość punktów nieco dokładniej informuje, które z rodzajów krajobrazu cieszą się i jakim uznaniem wśród specjalistów - profesjonalistów i wśród pracowników WKFSiT. Ponieważ poszczególne rodzaje krajobrazu - zestawione w tabelach - są raczej nieporównywalne między sobą, bo są różne, to jednak można stwierdzić, że w krajobrazie nadmorskim, klifowy otrzymał najwyższą

TABELA 14

Rodzaje i typy	P u n k t a c j a											śred- nia	L odpow-
	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		
Rodzaje krajobrazu z punktu widzenia ukształtowania terenu													
Krajobrazy nadmorskie													
1. klifowy				1	2	10	5	9	9	3	7	7,0	46
2. wydmy	1	1		5	5	9	9	8	6		2	5,6	46
3. deltowy	1	10	9	12	5	6	1	2				3,4	46
Krajobrazy lądowe													
1. Płaski:													
1.1. - deltowy	1	13	14	8	5	2	2					2,4	45
1.2. - dolinny		2	18	9	2	5	2	4	2		2	3,8	46
2. Falisty													
2.1. - wydmy			5	15	7	10	6		2			4,1	45
2.2. - morenowy			5	5	7	14	7	4	2	1	1	5,0	46
3. Pogórkowaty:													
3.1. - wydmy		1	2	9	7	11	9	2	3			4,7	44
3.2. - morenowy			1	3	3	16	8	8	3	2		5,5	44
3.3. - wzgórz ostańcowych			4	3	6	10	7	6	5	2	3	5,7	46
3.4. pogórny i gór niskich			1		7	10	13	10	1	3	1	5,9	46
4. Górzysty:													
4.1. - pogórny i gór niskich		2	1	1	5	7	12	11	5	1	2	6,0	47
4.2. - gór średnich fałdowych				3	3	5	4	10	18	3	1	6,4	47
4.3. - gór wysokich: młodych, fałdowych /typ alpejski/					1	2		2	3	3	36	9,3	47
4.4. - gór wysokich: starych zrębowych /typ sudecki/			2			2	2	7	15	10	9	8,0	47
Rodzaje krajobrazu z punktu widzenia pokrycia terenu													
Jeziorny		1		1	2	2	1	4	20	3	13	7,9	47
Leśny			3	3	2	9	7	6	8	2	7	6,5	47
Gruntów ornych		8	11	12	3	4		3	4			3,3	45
Łąk i pastwisk		3	7	12	7	5	5	4	3			4,1	46
Sadów		4	5	12	3	13	3	2	2		1	4,1	45
Obszarów zabudowanych		9	9	6	6	8	3	3	1			3,5	45
Typ krajobrazu													
Krajobraz naturalny /z dużym udziałem elementów przyrody/													
Krajobraz kulturowy:													
1. - rolniczy		1	8	10	10	6	6	2	4			4,2	47
2. - miejski	3	2	7	7	5	13	3	2	2			3,9	44
3. - przemysłowy	6	17	10	7	3		1					0,9	44
4. - rolniczy zabytkowy		1	3	5	5	7	8	3	9	3	2	5,8	46
5. - miejski zabytkowy			1		2	5	6	7	11	4	11	7,2	47
6. - przemysłowy zabytkowy		3	9	7	4	10	6	2	4			4,2	45

TABELA 15

Rodzaje i typy krajobrazu	p u n k t a c j a											śred- nia	L odpo- wiedzi
	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		
<u>Rodzaje z punktu widzenia ukształtowania terenu</u>													
<u>1. Krajobrazy nadmorskie:</u>													
1.1. klifowy		1	1		1	1	2	2	1		5	6,9	14
1.2. wydmy				2	2	2	3	2	1		2	6,0	14
1.3. deltowy		2		3	1	3	2	1	1	1		4,7	14
<u>Krajobrazy lądowe</u>													
<u>2.1. płaski:</u>													
2.1.1. deltowy		2	1	4		2	3		2			4,3	14
2.1.2. dolinny		1	1	2	2	3	2	2				4,5	13
<u>2.2. Falisty:</u>													
2.2.1. wydmy				3	3	2	2	1	1		2	5,6	14
2.2.2. morenowy				2	1	1	3	3	1	1	2	6,5	14
<u>2.3. Pagórkowaty:</u>													
2.3.1. wydmy				1	3	2	4		1		1	5,6	12
2.3.2. morenowy			2	1		1	4	1	2		3	6,4	14
2.3.3. wzgórz ostańcowych			1	1		2	2	1	4	1	2	6,8	14
2.3.4. pogórzy i gór niskich					2	1	2	2	3		4	7,4	14
<u>2.4. Górzysty:</u>													
2.4.1. pogórzy i gór niskich	1				2	1	3	3	2		2	6,3	14
2.4.2. gór średnich fałdowych					1	2	2	2	4	1	2	7,2	14
2.4.3. gór wysokich: młodych fałdowych /typ alpejski/						1			2	3	7	9,1	13
2.4.4. gór wysokich: starych zrębowych /typ sudecki/						1	1	2	2	3	5	8,2	14
<u>Rodzaje krajobrazu z punktu widzenia pokrycia terenu</u>													
1. Jęziorny		1				2		2	2	2	5	7,9	14
2. Leśny			1			1	1	3	4	1	3	7,5	14
3. Gruntów ornych			2	7		1	3					3,7	13
4. Łąk i pastwisk			2	5	1	3	2					3,8	13
5. Sadów		1	1	1	5	1	4					4,2	13
6. Obszarów zabudowanych		8	1	1		3						2,2	13
<u>Typy krajobrazu</u>													
1. Krajobraz naturalny /z dużym udziałem elementów przyrody/								1	1	3	8	9,4	13
<u>2. Krajobraz kulturowy:</u>													
2.1. rolniczy			2	1	2	2	4		1			4,7	12
2.2. miejski			2	1	4	3	1		1			4,3	12
2.3. przemysłowy	1	5	1	3	1	1						2,1	12
2.4. rolniczy zabytkowy					1	5	1	3	1	1	1	6,4	13
2.5. miejski zabytkowy					1	2		3	4	2	1	7,3	13
2.6. przemysłowy zabytkowy		1	1	5	1	2	3					3,8	13

/7 p./ średnią, że krajobrazy płaskie są nisko punktowane, że najwyżej cenione są krajobrazy gór wysokich - młodych fałdowanych /typ alpejski/.

Wprawdzie średnia liczba punktów nie może być uznawana za wartości zobiektywizowane, ale jako średnia z sumy ocen subiektywnych jest wartością zcaloną i łatwiej porównywalną. Może więc być bardziej aplikacyjna, a i poznawczo łatwiejsza do naukowego postrzegania w przypadku, kiedy ma się do dyspozycji informacje szczegółowe - jak w tabelach 14 i 15.

Oddzielnie zestawiono wyniki z badań przeprowadzonych wśród specjalistów i pracowników WKTSiT, gdyż w wielu szczegółach i w obliczonych średnich zarysowały się niekiedy znaczne różnice. Różnice mogły wynikać, co prawda nie tylko z indywidualnych ocen, ale również z "masy statystycznej", z której liczone średnie. Średnia liczona z 45-47 indywidualnych odpowiedzi i średnia z 12-14 odpowiedzi może się różnić nawet dość znacznie.

5.2.2. Rodzaje krajobrazu z punktu widzenia pokrycia terenu.

Odpowiedzi respondentów i w tym przypadku bardzo zróżnicowane. Od najwyżej punktowanego krajobrazu jeziornego - średnio 7,9 punktów na 10 możliwych, do krajobrazu obszarów zabudowanych i krajobrazu gruntów ornych. Szczegółowe informacje - wartości punktowe - dotyczące każdego z sześciu rodzajów krajobrazu pod względem pokrycia zawierają tabele 14-15. Z tych danych odczytać można preferencje, jakie rodzaje krajobrazu i jak hierarchizowane są w ocenie społecznej. Może to posłużyć do zagospodarowania turystycznego, do wniosków jakie tereny z jakimi krajobrazami powinny być np. chronione przed wykorzystaniem ich niezgodnie z ich oceną społeczną.

5.2.3. Typy krajobrazu.

W ankiecie skierowanej do specjalistów - profesjonalistów i do pracowników WKTSiT wyszczególniono dwa typy: krajobraz naturalny /z dużym udziałem elementów przyrody/ i krajobraz kulturowy. Można by dyskutować czy jest to podział najtrafniejszy i czy obejmuje - jeśli idzie o krajobraz kulturowy - wszystkie jego typy. Jak każdy podział, czy każda kategoryzacja może wzbudzać zastrzeżenia, autor chce się i w tym miejscu usprawiedliwić, że jest to podział zaproponowany przez Kolegów Geografów, współautorów całego opracowania.

5.2.3.1. Krajobraz naturalny /z dużym udziałem elementów przyrody/.

Jak w żadnym innym przypadku, tu niemalże całkowita zgodność respondentów w ocenie tego typu krajobrazu - 9,4 punkty na 10 możliwych. A więc taki typ krajobrazu jest, jak widać najwartościowszy w ocenach społecznych. Ale, że jest to dość ogólne określenie "krajobraz naturalny /z dużym udziałem elementów przyrody/" być może i dlatego jest mniejsze zróżnicowanie ocen. Niemniej z tabel 2 i 3 odczytać można, że aż 30 na 46 specjalistów czyli dwie trzecie wystawiło najwyższe /10 punktowe/ oceny temu typowi krajobrazu, a ocen najniżej punktowanych w ogóle nie było. Podobnie pracownicy WKTSiT na 14 odpowiadających 8 wystawiło notę najwyższą - 10 - punktową i też bez ocen najniższych.

Wyniki /owe punktacje/ można na różny sposób interpretować, można mieć zastrzeżenia co do rzeczonych podziałów i kategoryzacji typów krajobrazu, o które pytano, ale niepodważalne są same efekty sondażu. Są to wszak konkretne wartości punktowe nie możliwe do uzyskania bez odwołania się do empirii, do badań, jak w tym przypadku.

Są to co najmniej przesłanki do wniosków, jeśli nie wnioski dla praktyki społecznej, dla zagospodarowania turystycznego.

5.2.3.2. Krajobraz kulturowy.

Krajobrazy zabytkowe są tu najwyżej punktowane, zwłaszcza miejski zabytkowy. Najniższe noty uzyskał krajobraz przemysłowy. Było to do przewidzenia, ale rozkładu ocen, rozurzu tu na skali, przypomnijmy od 0-10 punktów, nie udałooby się bez badań ustalić. Ponadto np. krajobraz rolniczy dla znacznej liczby respondentów jest również dość wartościowy skoro aż 26 na 46 odpowiadających specjalistów wystawiło mu notę od 4-8 punktów. Podobnie krajobraz miejski, choć z nieco niższymi notami, ma zwolenników - por. tabele 14 i 15.

Prospektywnie rzecz ujmując liczyć się należy, że krajobraz kulturowy w różnych postaciach /choć w 6 kategoriach wymienionych w tabelach 14-15/ będzie coraz powszechniejszy wskutek wzrastającej antropogenności przestrzeni. Zagospodarowanie - kulturowe zintensyfikowanie przestrzeni przez najróżniejsze formy zainwestowania: miejskiego, przemysłowego, rolniczego, ogrodniczego, sadowniczego itp. będzie i musi wzrastać. Informacje zatem nawet z tych skromnych jednorazowych badań wydają się interesujące i pożyteczne nie tylko dla zagospodarowania turystycznego. A przy okazji warto wysunąć wniosek natury ogólniejszej - badania percepcji krajobrazu, preferencji dotyczących krajobrazu należałoby prowadzić permanentnie, a nie od przypadku do przypadku, czy wręcz doraźnie.

5.3. Krajobraz jako wartość.

W obydwu wersjach ankiet /1 i 2/ zamieszczono, jako pierwsze,

pytanie: "Jaką wartość wg Pana/i/ ma krajobraz". Zdawano sobie sprawę, że na to bardzo ogólne pytanie otwarte będzie trudno odpowiedzieć. Przewidywano, że odpowiedzi mogą być bardzo lakoniczne, nawet zdawkowe, ogólnikowe, a więc mało precyzyjne bądź zgoła nieprecyzyjne. Świadomie jednak zaryzykowano pytanie to zadać i jak gdyby przetestować respondentów z różnych środowisk, co odpowiedzą, pośród jakich wartości umieszczą czy z jakimi wartościami porównają krajobraz.

W tabeli 16 zestawione odpowiedzi świadczą, że istotnie aż 43,3% ogółu badanych odpowiedziało dość lakonicznie. Ale w poszczególnych zbiorach respondentów, te lakoniczne odpowiedzi wyrażające się w określeniach, że krajobraz ma dla nich wartość: "zasadniczą", "istotną", "dużą", "b. Dużą", "wielką", "b. wielką", "wysoką" itd. układają się w różnych proporcjach. Charakterystyczne jest to, że najmniejszy odsetek odpowiedzi lakonicznych odnotowano w zbiorach: ekspertów - profesjonalistów /40,4%/, pracowników WKFSiT /31,3%/, słuchaczy Studium Poddyplomowego Urbanistyki /28,6%/, i wśród studentów geografii /36,4%/. Wszystkie te cztery zbiory respondentów są w większym lub mniejszym stopniu profesjonalistami, w większym stopniu zajmującymi się krajobrazem - naukowo, poznawczo, praktycznie /np. urbaniści chcąc czy nie uczestniczą w kształtowaniu krajobrazu choćby kulturowego ale nie tylko/. Prawdopodobnie pozwala im to lepiej rozumieć krajobraz, dokładniej go "wyczuwać", mieć skalę porównawczą.

Znaczny odsetek respondentów uważa, że krajobraz ma wartość: estetyczną - wielokrotnie rozszerzano to określenie o sformułowania "wartość estetyczna porównywalna z malarstwem /obrazem/, rzeźbą, grafiką, a nawet z muzyką, poezją, "sztuką nad sztuki". Okre-

Kategorie respondentów	Liczba odpowiadających	Zasadniczą istotną, dużą, b. dużą, wielką, b. wielką, wysoką, b. wysoką ...	estetyczną	kulturową	poznawczą, informacyjną	psychologiczną emocjonalną	rekreacyjną aktywizującą inspirującą wypoczynkową	inną ^{x/}
1. "Eksperti"	52	21	14	15	6	4	8	6
2. WIKKFIIT-y	16	5	3	3	7	1	2	4
3. Słuchacze Studium Podypl. Konserwacji zabytków	14	8	3	4	3	3	3	4
4. Słuchacze Studium Podypl. z urbanist.	14	4	6	2	2	1	2	3
5. Słuchacze Studium Podypl. z Turystyki	10	5	2	1	4	2	2	2
6. Wywiady z turystami /z obozu studentów./	30	19	5	2	3	4	4	3
7. Studenci V r. Geografii	44	16	24	5	11	10	12	5
RAZEM:	Liczba	180	78	57	33	36	25	27
	%	100,0	43,3	31,7	18,3	20,0	13,9	15,0

x/ ekologiczna, użytkowa, ekonomiczna, historyczną, "wartość istnienia", tyle "co ojczyzna" itp.

Uwaga: Procenty nie sumują się do, gdyż wielu respondentów podawało więcej niż jedną odpowiedź.

ślenie wartość kulturowa rozszerzano, opatrywano komentarzem: że jest to wartość kultury "naturalnej", "Żywej", "niczym nie zastąpio-nej". Do określenia, że krajobraz ma wartość poznawczą, informa-cyjną dodawano, czy rozszerzano o takie sformułowania, jak: "wartość edukacyjna", "wychowawcza", "pouczająca". Wszystkie wymienione w tabeli 16 określenia wartości krajobrazu /poza kolumną pierwszą/ nie są zdawkowe, lakoniczne a w sumie stanowią one większość wypowiedzi respondentów.

Można skonstatować, że pytanie tak sformułowane, o takiej skali ogólności mogło się znaleźć w ankiecie i spełniło swoje za-danie. Otrzymano bowiem odpowiedzi pouczające, poznawcze i użyte-czne dla praktyki społecznej dla potrzeb turystyki. Jeśli krajobraz utożsamiany jest z najwyższymi wartościami - dobrami kultury, es-tetyki; kategoriami poznawczymi, informacyjnymi, emocjonalnymi i psychologicznymi; wartościami użytecznymi wysokiej rangi jak: możliwości aktywizacji, inspiracji, rekreacji i wypoczynku - to wniosek z tego, że krajobraz powinno się ochraniać, pielęgnować, wzmacniać, a w żadnym razie nie obniżać jego wartości i walorów, nie niszczyć go, nie degradować. Wniosek ów można rozszerzyć o komentarz czy uzupełnienie - mając powyższe dane empiryczne - tym, że krajobraz jako wartość natury i jako dziedzictwo kulturowe mu-si być, w chronologii pokoleń zachowany i, co najmniej w stanie nie naruszonym, przekazany następcom.

W pytaniu 5, obydwu wersji ankiet, zapytywano czy krajobraz może być porównywany z innymi wartościami, a jeśli tak to z jaki-mi. Pytanie już nieco bardziej skonkretyzowane, ale również o dużej skali ogólności. Pytanie to koresponduje z pytaniem 1, a dobitnym tego dowodem są odpowiedzi respondentów porównujących krajobraz do: sztuki, kultury, muzyki, poezji, literatury, archi-

Odpowiedzi na pytanie Ankiety: "Czy krajobraz jako wartość może być wg Pana/i/ porównywany z innymi wartościami tak ..., nie ..., jeśli tak to z jakimi wartościami"

TABELA 17

Kategorie respondentów		Liczba odpowia- dających	Nie	Z sztuka, dziełami, sztuki, /np. malar., rzeźba/	Z kulturą	Z muzyką	Poezją, literaturą	Z architektur- zabytkami	Z dozna- niami estetycz.	Z innymi x/
1. "Eksperti"		52	17	12	9	6	5	6	4	10
2. WKKFiT-y		16	6	5	2	1			2	4
3. Słuchacze Stud.Podypl. Konserwacji Zabytków		14	6	3	4			2	1	2
4. Słuchacze Stud.Podypl. z Urbanistyki		14	7	3	2			1	1	3
5. Słuchacze Stud.Podypl. z Turystyki		10	8	1	2	2	1			1
6. Wywiady z turystami /z obozu studenckiego/		30	23	5	2			1		3
7. Studenci V R. Geografii		44	24	12	2	3	3		7	5
RAZEM:	Liczba	180	91	41	23	12	9	10	15	28
	%	100,0	50,6	22,8	12,8	6,7	5,0	5,6	8,3	15,6

x/ z materialnymi, turystycznymi, najwyższymi, niewymiernymi, wzruszeniem, przeżyciem itp.

tektury, itp. Dużo jednak, bo 50,6% badanych twierdzi, że krajobraz nie da się porównać; jest nieporównywalny z niczym, a oto najczęstsze odpowiedzi jakie formułowano: "krajobraz jest wartością sam w sobie", "krajobraz jest sam w sobie wartością kulturową, niepodzielną i nieporównywalną". Najwyższy jednak odsetek tych, którzy uważają, że krajobraz jako wartość jest nieporównywalny z innymi wartościami wywodzi się od turystów /76,7%/, od słuchaczy Studium Poddyplomowego z Turystyki /80,0%/. Natomiast profesjonaliści - eksperci nie porównują krajobrazu z żadną inną wartością w liczbie 17 na 52 badanych /32,7%/, a pracownicy WKFSiT w liczbie 6 na 16 /37,5%/. Można z tego wnosić, że akurat ci, którzy krajobrazem bliżej się zajmują i interesują potrafią go porównać z wieloma wartościami najwyższej rangi z zakresu kultury, sztuki, estetyki, doznań, przeżyć i wzruszeń emocjonalnych. Naturalnie nie porównywanie krajobrazu z żadną inną wartością może oznaczać /i takie wypowiedzi były/, że jest on tak wielką wartością sam w sobie, iż nie może mieć żadnych porównań z czymkolwiek.

Wydaje się wszakże, że wszystkie stanowiska respondentów sprowadzone do dwudzielnosci - tych co porównują i tych co nie porównują krajobrazu - świadczą o randze i znaczeniu jakie przypisuje się krajobrazowi, co krajobraz jako wartość znaczy dla jednostki i zbiorowości. Argument to i zarazem wniosek o pieczołowitość i dbałość o krajobraz oraz o należyte i pełne uwzględnienie go w turystyce, a zwłaszcza w wszelkiego rodzaju planach zagospodarowania przestrzennego obszarów i miejscowości w planach urbanistycznych

5.4. Atrakcyjność krajobrazu.

W ankietach obydwu wersji, zamieszczono pytanie: "Czy zdaniem

Pana/i/ bardziej atrakcyjny jest krajobraz jednorodny /jednocementowy/ czy różnorodny złożony z wielu elementów". Zadając to pytanie uświadomiczo sobie, że odpowiedzi mogą być w zasadzie tylko dwie: "jednorodny lub różnorodny". I tak odpowiedzi się ułożyły. Z tym, że znikomy odsetek /2,7%/ respondentów uznało, iż bardziej atrakcyjny jest krajobraz jednorodny /jednocementowy/ - por. tabela 18. Zatem o atrakcyjności krajobrazu decyduje różnorodność elementów, takie jest zdanie badanych i można było z dużym prawdopodobieństwem oczekiwać takich odpowiedzi.

Wniosek z tego, że krajobraz należałoby wzbogacać różnymi elementami przyrodniczymi i sztucznymi, np. urozmaiconym zagospodarowaniem przestrzeni, zharmonizowaniem urządzeń inżynierskich /jak wiadukty, mosty, ciekawe obiekty usługowe, przemysłowe i inne/ z ciekawą piękną architekturą, z wkomponowaną zielenią, z wykorzystaniem ukształtowania /rzeźby/ terenu. To wzbogacenie krajobrazu przez łączenie się i przenikanie się elementów naturalnych i sztucznych⁴ w funkcjonalnym i harmonizującym ich skomponowaniu jest i musi być imperatywem świata cywilizowanego, a zwłaszcza imperatywem współczesności noszącej miano cywilizacji industrialnej, cywilizacji technicyzowanej.

Pytanie następne /w obydwu wersjach ankiet/ jest jakby uzupełnieniem, czy dalszym ciągiem pytania poprzedniego i ma brzmienie: "Co zdaniem Pana/i/ stanowi o różnorodności krajobrazu. Różnorodne formy rzeźby, różnorodne formy pokrycia, czy kompozycja wyżej wymienionych form" /są to: pytanie 5 z ankiety nr 1 i pytanie 4 z ankiety nr 2/.

Zdecydowana przewaga, bo 92,2% respondentów odpowiedziało się za kompozycją elementów - rzeźby i pokrycia - to stanowi o różnorodności krajobrazu. Można było spodziewać się takich odpowiedzi,

Odpowiedzi na pytanie ankiety: Czy zdaniem Pana/i/ bardziej atrakcyjny jest krajobraz jednorodny /jednoelementowy/ czy różnorodny złożony z wielu elementów"

TABELA 18

Kategorie respondentów		Liczba odpowiadających	Jednorodny	Złożony z wielu elementów /różnorodny/
1. "Eksperci"		52	2	50
2. WKiKFT-y		16		16
3. Słuchacze St. Podypl. Kons. Zab.		14		14
4. Słuchacze St. Podypl. z Urbanist.		14		14
5. Słuchacze St. Podypl. z Turystyki		10		10
6. Wywiady z turystami /z oboz. stud./		30		30
7. Studenci V r. Geografii		44	3	41
Razem	Liczba	180	5	175
	%	100,0	2,7	97,2

odpowiedzi na pytanie Ankiety: "Co zdaniem Pana/i/ stanowi o różnorodności krajobrazu. Różne formy rzeźby, formy pokrycia, czy koncepcja wyżej wymienionych elementów".

TABELA 19

Kategorie respondentów	Liczba odpowiadających	Koncepcja w.w. elementów	Głównie różnorodne formy rzeźby	Głównie różnorodne formy pokrycia	
1. "Eksperci"	52	48	4		
2. WkfiT-y	16	15			
3. Słuchacze Studium Podypl. Konserwacji Zabytków	14	13	1		
4. Słuchacze Studium Podypl. Urbanistyki	14	13		1	
5. Słuchacze St. Podypl. Turystyki	10	10			
6. Wywiady z turystami /obóz studencki/	30	29	1		
7. Studenci V r, Geografii	44	37	3	4	
RAZEM:	Liczba	180	136	9	5
	%	100,0	92,2	5,0	2,8

niemniej badania empiryczne mają na celu nie tylko potwierdzenie tego, ale również są podstawą do formułowania wniosków. A wniosek ogólny, będący uzupełnieniem, czy dopełnieniem wniosku poprzedniego wyprowadzonego na podstawie informacji zestawionych w tabeli 19 jest następujący: różnorodne formy rzeźby powinny się komponować z różnorodnym pokryciem w takim rozumieniu by zwłaszcza różnorodne formy rzeźby wprowadzone do krajobrazu jako sztuczne nie kłóciły się z formami pokrycia, by nie były wzajem sobie obce. I wniosek szczegółowy, jaki sformułować można będąc inspirowanym danymi z tabeli 16: Krajobraz nie jest wartością nieprzemijającą jeśli ulegać będzie ciągłej degradacji, niekorzystnym przemianom, zwłaszcza przez naruszenie równowagi między wymienionymi /rzeźbą i pokryciem/ elementami. A jeśli tak to konieczne jest wprowadzenie do wymogów i rygorów opracowywanych i zatwierdzanych planów zagospodarowania przestrzennego jakiejś formuły, by nie powiedzieć normatywu czy przepisu, zobowiązującego do respektowania jej przy realizacji planu. Cwa reguła ^{by} musiała jasno określać, co w zakresie krajobrazu jest np. nienaruszalne, co możliwe do zmiany, uzupełnienia, ale pod wyraźnie sprecyzowanymi warunkami.

5.5. Najatrakcyjniejsze krajobrazowo regiony geograficzne Polski.

Do najatrakcyjniejszych krajobrazowo regionów Polski badani zaliczyli: Tatry, Bieszczady, Pojezierze Mazurskie, Sudety. Te cztery regiony uplasowały się na pierwszych miejscach - zob. tabela 20. Ale Tatry są najatrakcyjniejsze dla: 100% turystów, 71,2% specjalistów- ekspertów i dla 68,2% studentów.

Bieszczady to drugi w kolejności region Polski uznawany przez badanych za najatrakcyjniejszy. 38,9% zwolenników Bieszczad na

ponad 40 wymienionych regionów i obszarów Polski, to bardzo wysoka lokata i jakby swego rodzaju konkurencja dla Tatr.

Pojezierze Mazurskie otrzymało prawie tyle samo co Bieszczady głosów, a więc jest popularne i wysoko cenione.

Sudety co czwarty z badanych uważa za najatrakcyjniejszy krajobrazowo region Polski. Jest to również wysoka lokata.

Jest jeszcze 9 regionów, za którymi wypowiedziało się od 10 - 20% badanych uznających te regiony za najatrakcyjniejsze w Polsce. Są wśród nich, w kolejności: Jura Krakowsko-Częstochowska, Pojezierze /bez nazwy/, Pieniny, Karkonosze - jako część /najatrakcyjniejsza/ Sudetów, Pojezierze Suwalskie, Pojezierze Kaszubskie, Karpaty - łącznie z Tatrami powiększybyby liczbę otrzymanych głosów, Pomorze, Beskidy.

Od 5 - 10% badanych /a więc co 11-20/ wymieniło jeszcze 8 regionów lub obszarów uważanych za najatrakcyjniejsze w Polsce są to: w ogóle góry, Góry Świętokrzyskie, Słowiński Park Narodowy /okolice Łaby/, Roztocze, Wyspa Wolin, Pomorze, Podhale - jako część Tatr, Góry Stożowe - jako część Sudetów.

Inne regiony lub obszary wymieniano rzadziej bądź pojedynczo. Dokładny zestaw regionów i obszarów oraz rozrzut głosów, które padły za nimi zawiera tabela 20. Daje ona wgląd, którzy z respondentów, w jakim odsetku i za jakimi regionami wypowiedzieli się.

Na uwagę zasługuje duża liczba - ponad 40 - wymienionych regionów i obszarów uważanych za najatrakcyjniejsze. Może to świadczyć o dobrej znajomości obszaru całego kraju i umiejętności dostrzegania i wartościowania krajobrazu Polski. Można uważać to za pocieszające, że wśród kilkudziesięciu regionów i obszarów znalazły się tereny niewielkie, ale o szczególnych wartościach przyrodniczych, jak między innymi Słowiński Park Narodowy, jak Wyspa

odpowiedzi na pytanie Ankiety: "Czy mógłby Pan/i/ wymienić najatrakcyjniejsze krajobrazowo regiony geograficzne Polski"

TABELA 20

Regiony	Kategorie respondentów							Razem	
	"Eksperci"	WKiF i T-y	St. Po-dyplom. Kon. Zabyt.	St. Po-dyplom. Urban.	St. Po-dyplom. Turyst.	Turyści	Studenci V r. Geografii	L	%
Katry	37	5	6	4	7	10	30	99	55,0
Gieszczyce	18	3	5	8	5	11	20	70	38,9
Poj. Mazurskie	19	7	7	2	3	12	17	67	37,2
Łódź	10	5	3	3	3	2	19	45	25,0
Lura Kr.-Częst.	14	3	2	1	3	3	4	30	16,7
Pojezierze	9	2	1	1	3	3	10	29	16,1
Pieniny	11	3	1	1	2	2	5	25	13,9
Karkonosze	6	2	2	1	1	7	6	25	13,9
Poj. Suwalskie	15	1	2	3			2	23	12,8
Poj. Kaszubskie	6	1	3	1	3	4	2	20	11,1
Karpaty	6	2		1	1	1	7	18	10,0
Pomorze/	8	4	1	1		2	2	18	10,0
Beskidy ^{x/}	3	4	1	1	2	3	4	18	10,0
Góry	1	2	3	1	1	4	5	17	9,4
Góry Świętokrz.	4	1	1	3	1	3	2	15	8,3
Stowiański Park N.									
Łokolice Łeby/	4			1		2	4	11	6,1
Roztocze	4	1	1		1		3	10	5,5
Wyspa Wolin	2	1				2	5	10	5,5
Nad morzem									
Pomorze/	1	1	1	2	1	2	2	10	5,5
Podhale	1	1	1		2	2	3	10	5,5
Góry Stołowe	3	3	1		1		2	10	5,5
Ziemia Lubuska									
Poj. sławskie/	1		1	3		1	1	7	3,9
Kotlina Kłodzka	3				1	1	1	6	3,3
nie występują									
pojedynczo -									
ter. nadwiśl.,									
śródm. wybrzeże,									
Kot. Jelen. -									
Poj. Drawskie,									
G. Gorce,									
G. Izerskie,									
Masyw Śnieżn.									
Puszcza Białow.,									
Puszcza Kurp.,									
Poj. Wielkop.,									
Repia, Biebrzy,									
itp.	9	3	2	3	3	6	16	42	23,3

^{x/} w tym Beskid Sądecki, Żywiecki, Niski.

Uwaga: % % obliczone od sumy 180 respondentów.

Wolin, Puszcza Kurpiowska, czy też Bagna Biebrzy o unikatowym krajobrazie.

Ta długa lista najatrakcyjniejszych krajobrazowo regionów geograficznych Polski, dostrzeżonych przez badanych, powinna uświadomić niektórym sceptykom, że mamy piękne, wybitnie piękne, zasługujące na ochronę, pielęgnację krajobrazy polskie. A to tylko krok do wniosku, że zwłaszcza planiści przestrzenni mają nie tylko chronić ale także wzbogacać, pomnażać walory krajobrazów polskich⁵.

5.6. Atrakcyjne regiony, obszary, miejscowości wypoczynkowe wg badanych.

W ankiecie nr 2 zamieszczono dwa dodatkowe pytania /6 i 7/ zamiast wieloczkłowego i szczegółowego pytania 3 wprowadzonego do ankiety nr 1, które gwoździ przypomnienia, skierowano do profesjonalistów. Pytania 6 nie zadawano /bo go nie przewidywano/ profesjonalistom i pracownikom WKFSiT, lecz pozostałym kategoriom respondentów /zob. tabela 21/, a pytano w nim: "Gdzie najchętniej udaje się Pan/i/ na urlop, wakacje /proszę podać region, obszar lub miejscowość w Polsce".

Najpopularniejsze okazały się w kolejności: Tatry, obszary nadmorskie /morze/, Bieszczady, Mazury. Nieco mniej popularne również w kolejności: góry, jeziora - pojezierze, Sudety. Pozostałe, z ogólnej liczby 32 obszarów i miejscowości, wymieniano rzadko i pojedynczo⁶.

Te regiony, obszary i miejscowości wymienione w tabeli 21 korespondują z najatrakcyjniejszymi rejonami Polski, /zob. tabela 20 / jakie wymienili respondenci.

Z pytaniem 6 /ankiety nr 2/ ściśle jest powiązane pytanie 7,

Odpowiedzi na pytanie Ankiety: "Gdzie najchętniej udaje się Pan/i/ na urlop, wakacje
/proszę podać region, obszar, lub miejscowość w Polsce/"

TABELA 21

p.	Regiony, obszary, miejscowości	Kategoria respondentów					Razem	
		St.Podyp. Kons. Zabyt.	St.Podyp. Urban.	St.Podypł. Turystyki	Tury- ści	Studen- ci	L	KR
1.	Tatry	1	1	3	6	17	28	1
2.	Nad morze	1	4	2	7	14	28	
3.	Bieszczady	2	2	2	4	11	21	2
4.	Mazury	3	3	1	3	5	20	3
5.	Góry	1	1	6	1	6	15	4
6.	Jeziora, pojezierza	1	2	1	2	5	12	3
7.	Sudety		1	1	1	8	11	6
8.	Karkonosze			1	1	4	6	7
9.	Karpaty			1	1	4	6	
10.	Łeba			1	1	3	5	3
11.	Poj.Suwalskie			1	1	2	4	0
12.	Pieniny			1		3	4	
13.	Kaszuby	2				1	3	10
14.	Beskidy	1			2		3	
15.	Ziemia Lubuska		2		1		3	
16.	Jura Kr.-Częst.	2		1			3	
17.	Roztocze			1	1	1	3	
18.	Zakopane			1		2	3	
19.	Poj.Sławskie	1				1	2	11
20.	Puszcza Białow.	2					2	
21.	Nałęczów				2		2	
22.	Góry Wałbrzyskie				1	1	2	
23.	Kotlina Jeleniogórska	1					1	12
24.	Słowiński Park N.	1					1	
25.	Góry Świętokrzyskie		1				1	
26.	Gdańsk		1				1	
27.	Kołobrzeg		1				1	
28.	Lewin Kłodzki		1				1	
29.	Nowosądeckie			1			1	
30.	Kazimierz Dolny					1	1	
31.	Góry Sowie					1	1	
32.	Góry Złote					1	1	

a oto jego treść: "Gdzie Pan/i/ był ostatnio na urlopie /wakacjach/ w Polsce". Tego pytania również nie zadawano profesjonalistom- specjalistom i pracownikom WKFSiT, tylko pozostałym pięciu zbiorom respondentów wyszczególnionych w tabeli 22. Tu kolejność nieco się zmieniała, jeśli idzie o miejsce spędzenia ostatniego urlopu w stosunku do kolejności uszeregowanej w tabeli 21 a ilustrującej preferencje respondentów w odniesieniu do tego, gdzie najchętniej udają się na urlop, wakacje. W tym przypadku /w odpowiedzi na pytanie 7/ wymieniono aż 46 miejscowości ostatniego urlopu, ale są w tym takie miejscowości jak: Warszawa, Tarnów, Kielce, Włocławek, i inne, które prawdopodobnie mogły być miejscem odwiedzin rodzin, znajomych, przyjaciół bądź zupełnie okazjonalnym miejscem przebywania w czasie urlopu.

Odpowiedzi na obydwa pytania /6 i 7/ są w jakimś sensie uzupełnieniem i potwierdzeniem, a także w pewnym sensie uzasadnieniem wskazanych przez respondentów najatrakcyjniejszych krajobrazowo regionów geograficznych Polski.

5.7. Preferowane przez badanych części Polski jako miejsca zamieszkania.

Na zakończenie obydwu wersji ankiet zamieszczono następujące pytanie: "Gdyby Pan/i/ miał niczym nie ograniczony wybór miejsca zamieszkania, to w jakiej części Polski /może też w konkretnej miejscowości/ najchętniej zamieszkałby Pan/i/". Otrzymane odpowiedzi zasługują na uwagę i odzwierciedlają preferencje badanych. Wymieniono 23 regiony lub obszary. Wiele z nich, choć w innym uszeregowaniu, powtórzyły się jak w odpowiedziach na pytanie o najatrakcyjniejsze regiony Polski - por. dane z tabeli 23 z danymi z tabeli 20.

TABELA 22

Rejony obszary, miejscowości	K a t e g o r i e r e s p o n d e n t ó w					R a z e m	
	St.Podypl. Kons.Zab.	St.Podypl. Urbanist.	St. Podypl. Turyst.	Turyści	Studenci	L	K.R
1. Nad morzem	1	2		5	5	13	1
2. Tatry			1	4	7	12	2
3. Sudety	2	1		1	6	10	3
4. Bieszczady	1	2		2	2	7	4
5. Mazury	2	1	1		3	7	
6. Beskid Żywiecki	1		3	1	2	7	
7. Kaszuby		1	1	2	2	6	5
8. Beskid Śląski			2	2	1	5	6
9. Ziemia Lubuska		3		1		4	7
10. Beskid Sądecki	1			3		4	
11. Międzyzdroje	1		1		2	4	
12. Gdańsk, Trójmiasto		1	1		2	4	
13. Karkonosze				1	2	3	8
14. Łeba		1			2	3	
15. Karpacz		1		1	1	3	
16. Pojezierze Drawskie				2	1	3	
17. Jura Kr.-Częst.	2					2	9
18. Kołobrzeg		1			1	2	
19. Poj. Boszkowskie	1			1		2	
20. Puszcza Kamp.			1	1		2	
21. Kotlina Kł.				1	1	2	
22. Ustka				1	1	2	
23. Pojezierze Sławsk.	1					1	10
24. Góry Świętokrzys.				1		1	
25. Lewin Kłodzki		1				1	
26. Poj. Suwalskie				1		1	
27. Góry Sowie					1	1	
28. Darłowo	1					1	
29. Przesieka	1					1	
30. Łagów		1				1	
31. Pobierowo			1			1	
32. Szklarska Poręba			1			1	
33. Góry Gorce			1			1	
34. Góry Stołowe				1		1	
35. Rabka				1		1	
36. Nad Bugiem				1		1	
37. Warszawa				1		1	
38. Tarnów				1		1	
39. Włocławek					1	1	
40. Kieleckie					1	1	
41. Góry Kaczowskie					1	1	
42. Dziwnów					1	1	
43. Swinoujście					1	1	
44. Sława					1	1	
45. Hel					1	1	
46. Ustrzyki Dolne					1	1	

Odpowiedzi na pytanie Ankiety: "Gdyby Pan/i/ miał/a/ niczym nie ograniczony wybór miejsca zamieszkania to w jakiej części Polski /możb też w konkretnej miejscowości/ najchętniej zamieszkałby Pan/i/"

TABELA 23

Regiony, miejscowości	Kategorie respondentów							Razem	
	"Eksperti"	WKiFiT	St. Podypl. Kons. Zab.	St. Podypl. Urbanist.	St. Podypl. Turyst.	Turyści	Studenci	L	KiR
Regiony									
1. Podhale, Podtatrze	8	4		1	1	3	2	19	1
2. Bieszczady	3	1	1		2	3	5	15	2
3. Lasy, woda, niski st. urb.	5	2	1	2		1	1	12	0
4. Pas nadmorski, nad morzem	2					4	3	9	4
5. Mazury	2					4	2	8	5
6. Pojezierze	4					2		6	6
7. Suwalszczyzna	3	1					1	5	7
8. Tatry	2				1	1	1	5	
9. Ziemia Lubuska	1		1				3	5	
10. Beskidy /Żywiecki, Niski, Śląski/	1					2	2	5	
11. Karkonosze	2	1				1	1	5	
12. Małe lub średnie miasto	3		1					4	3
13. Wielkopolska	1		1	1		1		4	
14. Roztocze	2						1	3	0
15. Kieleckie	1						2	3	
16. Kotlina Kłodzka			1		1	1		3	
17. Sudety	1			1				2	10
18. Kaszuby	1						1	2	
19. Dolny Śląsk			1				1	2	
20. Góry Świętokrzyskie				1			1	2	
21. Wyspa Wolin	1							1	11
22. Pieniny	1							1	
23. Kotlina Jeleniogórska					1			1	
24. Obrzeże dużego miasta							1	1	
Miejscowości									
1. Gdańsk	6		1	2		1	2	12	1
2. Kraków	6		2			1	2	11	2
3. Wrocław	3			1		1	3	8	3
4. Zakopane	1		1		1	1	2	6	4
5. Warszawa	3			1		1		5	5
6. Bukowina Tatrzańska	2	2						4	0
7. Olsztyn	2	1		1				4	
8. Poznań	2		1			1		4	
9. Opole	1						1	2	7
10. Lwów	2							2	
11. Jelenia Góra	1			1				2	
12. Zielona Góra	1						1	2	1
13. Toruń	2							2	
14. Rabka	1	1						2	
15. Kazimierz Dolny	1						1	2	
16. Augustów	1		1					2	
17. Duszniki Zdrój		1					1	2	
18. Kołobrzeg							2	2	
19. Ustrzyki Dolne							2	2	
20. Bielsko-Biała	1							1	8
21. Blachownia k/Częstochowy			1					1	
22. Pabianice			1					1	
23. Koszalin			1					1	
24. Łagów				1				1	
25. Kłodzko				1				1	
26. Międzyzdroje					1			1	
27. Świeradów						1		1	
28. Brzeg Opolski						1		1	
29. Ostrów Wielkp.						1		1	
30. Natęczów						1		1	
31. Bydgoszcz							1	1	
32. Włocławek							1	1	
33. Hajnówka							1	1	
34. Sobótka							1	1	
35. Twardogóra								1	

- Kolejność rangowa

Z preferowanych 37 miejscowości najpopularniejsze okazały się wielkie miasta, w kolejności: Gdańsk, Kraków, Wrocław, Zakopane /jako nie wielkie, ale atrakcyjne miasto/, Warszawa. Inne miasta, w tym wielkie jak Poznań i Lwów duże i średnie wymieniano rzadziej lub pojedynczo.

Preferowane miejsca zamieszkania to wprowadzie dążenia, pragnienia czy postawy o prawie wyłącznie osobistym zabarwieniu, ale również świadectwo i potwierdzenie tego, które regiony Polski są cenione i dlaczego. To też powinien być wniosek dla profesjonalistów zajmujących się polską przestrzenią, a zwłaszcza dla tych, którzy planują, zagospodarowują i dysponują cwą przestrzenią.

Z tych pragnień o miejscu zamieszkania w regionach pięknych krajobrazowo, o stosunkowo mało skażonym czy w ogóle nieskażonym powietrzu, wodzie, glebie; o niskim stopniu urbanizacji; o niewielkim nasileniu industrializacji można wysnuć wniosek o dezaprobachie, o negacji tego wszystkiego, co było by w konflikcie z wyżej wymienionymi walorami.

W wyborze wyżej wymienionych regionów na miejsca zamieszkania można dopatrywać się, jeśli nie negacji, to dezaprobaty dotychczasowych miejsc zamieszkania i to przede wszystkim z racji wielu uciążliwości, jak skażenia ekologiczne, nadmierna hałaśliwość i inne uciążliwości ośrodków miejskich. A w tym miejscu należy wyjawiać, że wszyscy respondenci, poza pewnym - niewielkim odsetkiem studentów, pochodzą z miast i to w większości z miast wielkich, dużych i średniej wielkości. Zatem tęsknoty za pięknym krajobrazem, za spokojem, względną ciszą, brakiem skażeń czy znikomym skażeniem ekologicznym są zrozumiałe, ale również pouczające, inspirowane dla tych, którzy profesjonalnie - w szerokim tego słowa znaczeniu - zajmują się turystyką.

5.8. Podsumowanie i wnioski.

Zebrane informacje z badań, mimo niepełnej reprezentacji, są bogatym materiałem do wielu analiz, interpretacji i wniosków. Niniejszy raport z przeprowadzonych badań gwoi jasności i koniecznej zwięzłości i niezbędnej czytelności wyników i przedstawionych wniosków musi być objętościowo niewielki. Dlatego ograniczono się do zweryfikowania, przeanalizowania, przeliczenia i przetworzenia danych i zestawienia ich w tabelach dość prostej i czytelnej konstrukcji - przedkładaając je do wykorzystania na różne sposoby i do różnych celów w temacie całego opracowania. Z tych względów nie wdawano się w zawiłe i głębokie analizy i interpretacje, co zwiększyłoby objętość raportu i mogłoby zredukować jego czytelność, a zwłaszcza jasność zkwantyfikowanych wyników /zestawionych w tabelach/ oraz czytelność sformułowanych wniosków.

Wyjaśnić również należy, że nie korelowano wyników badań w zależności od ich cech, gdyż owe korelacje które przetestowano wykazywały dość niskie współczynniki istotności i wzajemnej zależności. Takie korelacje znacznie zamazałyby czytelność wyników a ich wartości analityczne okazały się znikome.

Wnioski, natury ogólniejszej i szczegółowe, formułowano od razu po przeanalizowaniu i krótkim zinterpretowaniu poszczególnych części wyników badań. Tu, na zakończenie, nasuwają się dodatkowe wnioski dotyczące i wynikające z całości przeanalizowanych materiałów z badań.

1. Krajobraz jako wartość, jako dziedzictwo przyrodnicze i kulturowe wzbudza żywe zainteresowanie, a tym samym i z troskanie o jego dalsze losy, o jego utrzymanie, czy zachowanie dla na-

stępców. Jest to wniosek poparty prezentowanymi tu materiałami z badań empirycznych i z "dointerpretowania" autorskiego wypro-
wadzonego z owych badań.

2. Krajobrazy polskie są integralną częścią geograficznej przestrzeni polskiej i jako takie są dobrami narodowymi na równi z dobrami kultury materialnej, które notabene są walorami owych krajobrazów /np. zabytki, osiągnięcia techniki itp./. Jeśli tak, /a tak !/ to co najmniej na równi z ochroną dóbr kultury musi być p r a w n i e chroniony również krajobraz. Badani w licznych wypowiedziach uzupełniających czy dokumentujących, uzasadniających swoje odpowiedzi wyrażali konieczność ochrony szczególnie najatrakcyjniejszych krajobrazów.
3. Do przepisów /np. do ustawy/ o planowaniu przestrzennym należy wprowadzić normę o odpowiedzialności za krajobraz w poczynaniach planistycznych; w planowaniu, zagospodarowaniu i dysponowaniu /realizacji planów/ przestrzeni. Naruszanie, zdegradowanie krajobrazu powinno być sankcjonowane na równi z naruszaniem czy degradacją ekologiczną środowiska.
4. Powinno się inicjować i prowadzić ciągłe badania nad percepcją krajobrazu, co najmniej z dwóch powodów. Po pierwsze, dla poznania opinii, postaw, upodobań i preferencji społecznych w odniesieniu do krajobrazu i po drugie, dla informowania /wtórnego/ społeczeństwa o wynikach badań, co dla opinii społecznej jest istotne, ważne, nienaruszalne w krajobrazie. Jak również stałe informowanie o stanie, o zagrożeniach krajobrazu.

Potrzebne są więc badania - informacje z badań.

5. Percepcja - postrzeganie krajobrazu będzie takie /w ogólności/ jaka będzie kultura "użytkowania" krajobrazu, jakie będą informacje /publikacje, różne formy wizualne/ o krajobrazach, jaka będzie na szeroką skalę "propaganda" krajobrazów, jaka będzie edukacja /na wszystkich szczeblach nauczania/ o krajobrazach, na temat utrzymania, podejścia do krajobrazów ojczystych.
6. Propagować, a zarazem chronić trzeba wszystkie rodzaje i typy krajobrazów, bo jak wykazały te, nieledwie przyczynkowe badania, niektóre krajobrazy są niepopularne; niedostrzegane, niedoceniane, bo często są w rzeczywistości szpetne, zaniedbane, zdegradowane - jak choćby krajobrazy kulturowe - przemysłowe, niektóre miejskie, rolnicze i inne. Te dostrzeganie, dbanie, o wszystkie krajobrazy jest bardzo aktualne i konieczne w dobie nieustannej urbanizacji, upowszechniających się krajobrazów kulturowych - miejskich, zurbanizowanych, sztucznych czy o przewadze elementów sztucznych, autropogennych.

Są to niektóre z wniosków ogólniejszych, a do sformułowania ich inspiracją były materiały z przeprowadzonych badań dotyczących percepcji krajobrazu.

P R Z Y P I S Y

- 1/ Wielka Encyklopedia Powszechna PWN. Warszawa 1965, t.6, s. 137, hasło "Krajobraz".

- 2/ Zob. "Sondaże ankietowe" rozdział XII w książce: Metody badań socjologicznych. Wybór tekstów pod redakcją Stefana Nowaka. PWN Warszawa, 1965, s. 351-380; w tym zwłaszcza podrozdział "Ankieta rozsyłana".
- 3/ Zob. wyjaśnienia S. Nowaka odnoszące się do pytań zamkniętych i pytań otwartych - s. 109, i następne /w:/ Metody badań socjologicznych, op. cit. zob. również J. Lutyński, Wywiad kwestionariuszowy a ankieta /w:/ Wywiad kwestionariuszowy. Analizy teoretyczne i badania empiryczne, wybór tekstów pod redakcją K. Lutyńskiej i A.P. Wejlanda. Ossolineum. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1983, s. 49-60 i tamże: J. Koniarek, Reguły poprawnego formułowania pytań kwestionariuszowych, s. 147-162.
- 4/ Zob. J. Bogdancwski. Wstępne rozeznanie krajobrazów o przewadze elementów naturalnych i kulturalnych /w:/ Problemy środowiska człowieka. Biuletyn KPZK nr 68 /1971; również J. Bogdancwski i zespół, Krajobraz Polski. Ochrona i kształtowanie dla rekreacji /w:/ Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddział PAN, t. 7, Kraków 1973.
- 5/ P. Zaremba, Rozważania o krajobrazie miejskim /w:/ Rewaloryzacja krajobrazu miejskiego i zespołów zabudowy mieszkaniowej na obszarach miejskich. Materiały z seminarium polsko-niemieckiego z sesji w latach 1981-1983. Wydawnictwo Politechniki Szczecińskiej. Szczecin 1987, Autor rozważa nad wpływem działalności człowieka na otaczający krajobraz i formułuje wnioski dla planowania urbanistycznego.

6/ J. Wyrzykowski; Geograficzne uwarunkowania rozwoju urlopowej turystyki wypoczynkowej w Polsce. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego. Wrocław 1986 r. na stronach 163-219 wymienia ważniejsze obszary i miejscowości wypoczynkowe w Polsce.

A N E K S

1. Ankieta nr 1

2. Ankieta nr 2

ANKIETA - Nr 1

1. Jaką wartość wg Pani ma krajobraz?
2. Czy krajobraz, jako wartość może być wg Pani porównywalny z innymi wartościami: tak, nie, jeśli tak to z jakimi wartościami?
3. Jak by Pani niżej wyszczególnione krajobrazy powartościowała przypisując każdemu rodzajowi odpowiednią ilość punktów posługując się skalą: od 1 do 10.

RODZAJE KRAJOBRAZU Z PUNKTU WIDZENIA UKSZTAŁTOWANIA TERENU:

1. Krajobrazy nadmorskie - klifowy, wydmy, deltowy,
2. Krajobrazy lądowe
 - płaski: deltowy, dolinny,
 - falisty: wydmy, morenowy,
 - pagórkowaty: wydmy, morenowy,
wzgórz ostańcowych, pogórzy i gór niskich,
 - górzysty: pogórzy i gór niskich, gór średnich fałdowych, gór wysokich: młodych fałdowych /typ alpejski/,
starych zrębnych /typ sudecki/

RODZAJE KRAJOBRAZU Z PUNKTU WIDZENIA POKRYCIA TERENU:

1. jeziorny, leśny, gruntów ornych, łąk i pastwisk, sadów
obszarów zabudowanych

TYPY KRAJOBRAZU:

1. Krajobraz naturalny /z dużym udziałem elementów przyrody/
2. Krajobraz kulturowy - rolniczy, miejski, przemysłowy, rolniczy zabytkowy, miejski zabytkowy, przemysłowy zabytkowy
4. Czy zdaniem Pani bardziej atrakcyjny jest krajobraz jednorodny /jednoelementowy/, czy różnorodny złożony z wielu elementów
5. Co zdaniem Pani stanowi o różnorodności krajobrazu. Różnorodne formy rzeźby, różnorodne formy pokrycia, czy kompozycja wyżej wymienionych elementów?
6. Czy mogłaby Pani wymienić najatrakcyjniejsze krajobrazowo regiony geograficzne Polski?
7. Gdyby Pani miała niczym nie ograniczony wybór miejsca zamieszkania to w jakiej części Polski /może też w konkretnej miejscowości/ najchętniej zamieszkałaby Pani?

ANKIETA - Nr 2

Jaką wartość wg Pana/i/ ma krajobraz?

.....

Czy krajobraz jako wartość może być wg Pana/i/ porównywany z innymi wartościami
tak nie ..., jeśli tak to z jakimi wartościami

.....

Czy zdaniem Pana/i/ bardziej atrakcyjny jest krajobraz jednorodny /jednoelementowy/
czy różnorodny złożony z wielu elementów

.....

Co zdaniem Pana/i/ stanowi o różnorodności krajobrazu. Różnorodne formy rzeźby,
różnorodne formy pokrycia, czy kompozycja wyżej wymienionych elementów?

.....

Czy mógłby Pan/i/ wymienić najatrakcyjniejsze krajobrazowo regiony geograficzne
Polski?

.....

Gdzie najchętniej udaje się Pan/i/ na urlop, wakacje /proszę podać region, obszar
lub miejscowość w Polsce/?

.....

Gdzie Pan/i/ był ostatnio na urlopie /wakacjach/ w Polsce?

.....

Gdyby Pan/i/ miał niczym nie ograniczony wybór miejsca zamieszkania to w jakiej
części Polski /może też w konkretnej miejscowości/ najchętniej zamieszkałby Pan/i/

.....

Bardzo proszę o niektóre dane o sobie:

- wykształcenie

- zawód

- wiek

- płeć

- stałe miejsce zamieszkania /miejscowość/

.....

6. KOMPLEKSOWA TYPOLOGIA KRAJOBRAZU POLSKI I KOMPLEKSOWA OCENA WALORÓW WIDOKOWYCH KRAJOBRAZU

6.1. Założenia metodyczne

Zgodnie z przyjętą koncepcją badań, kompleksowa typologia krajobrazu jest sumą trzech cząstkowych typologii - z punktu widzenia ukształtowania terenu, pokrycia terenu oraz stopnia przekształceń antropogenicznych krajobrazu.

Powiązanie trzech cząstkowych typologii przyniosło w konsekwencji bardzo wiele kombinacji cząstkowych typów krajobrazu ze sobą, czyli kompleksowych typów krajobrazu.

/rys. 3/. Dla uporządkowania tego obrazu wskazana byłaby analiza komputerowa i zastosowanie metod taksonomicznych. Tego rodzaju studia przewidziane są w dalszych etapach prac nad krajobrazem Polski.

Kompleksowa ocena walorów widokowych krajobrazu jest również sumą ocen cząstkowych walorów związanych z ukształtowaniem terenu, jego pokryciem oraz stopniem przekształceń antropogenicznych. Przy sumowaniu tych ocen postanowiono podwoić wagę punktową oceny walorów widokowych związanych z ukształtowaniem terenu. Wiąże się to, z wysoką rolą rzeźby terenu w odbiorze wrażeń widokowych podkreśloną w badaniach percepcji społecznej krajobrazu oraz z faktem, że z pokryciem terenu wiążą się w zasadzie dwie oceny /ocena stopnia przekształceń antropogenicznych opiera się również głównie na analizach pokrycia terenu/.

Zasady punktacji przy kompleksowej ocenie walorów widokowych krajobrazu przedstawiają się następująco:

- ocena walorów widokowych związanych z ukształtowaniem terenu

Typy krajobrazu z punktu
widzenia ukształtowania
terenu

- obszary płaskie
 - deltowe
 - den dolinnych
- obszary faliste
 - morenowe
 - wydmore
- obszary pagórkowate
 - wydmore
 - morenowe
 - wzgórz ostańcowych
- obszary górzyste
 - pogórzy i gór niskich
 - gór średnich
 - gór wysokich
 - typ sudecki
 - typ alpejski

Typy krajobrazu z punktu
widzenia pokrycia terenu

- obszary wodne
- obszary leśne
 - lasów mieszanych
 - lasów iglastych
- obszary gruntów ornych
 - z przewagą gospodarki wielkopowierzchniowej
 - z przewagą gospodarki indywidualnej
- obszary użytków zielonych
- obszary zabudowy miejskiej
- obszary zabudowy wiejskiej
- obszary przemysłowo-składowe

Typy krajobrazu u punktu
widzenia stopnia przekształ-
ceń antropogenicznych

- I, najniższy stopień przekształceń antropogenicznych
- II,
- III,
- IV,
- V,
- VI, najwyższy stopień przekształceń antropogenicznych

kompleksowy typ krajobrazu

na przykład obszary faliste morenowe, leśne, lasów mieszanych,
o drugim stopniu przekształceń antropogenicznych

I klasa /najniższa/ - 2 pkt, II - 4, III - 6, IV - 8, V - 10,
VI /najwyższa/ - 12

- ocena walorów widokowych związanych z pokryciem terenu

I klasa /najniższa/ - 1 pkt, II - 2, III - 3, IV - 4,
V - 5,

VI /najwyższa/ - 6

- ocena walorów widokowych związanych ze stopniem przekształceń antropogenicznych krajobrazu

I stopień przekształceń /najniższy/ - 6 pkt, II - 5, III - 4,
IV - 3, V - 2, VI /najwyższy stopień przekształceń/ - 1.

Ocena łączna waha się od 4 do 24 pkt /praktycznie - 22/.

Przyjęto 6 przedziałów wartości punktowych - do 7 pkt /najniższa ocena kompleksowa walorów widokowych krajobrazu/, 8 - 10, 11 - 13, 14 - 16, 17 - 19 oraz 20 pkt i więcej /najwyższa ocena/.

Kompleksowa ocena walorów widokowych krajobrazu Polski przedstawia bardzo zróżnicowany, mozaikowy obraz. Dla jego uporządkowania i generalizacji, **na** podstawie ocen szczegółowych, wyznaczono 3 rodzaje stref krajobrazowych z punktu widzenia walorów widokowych:

- strefy krajobrazowe o najwyższych walorach widokowych
- " " o dużych walorach widokowych
- " " bez znaczniejszych walorów widokowych

Strefy krajobrazowe o najwyższych walorach widokowych obejmują obszary na których dominują oceny trzech najwyższych klas, IV, V i VI, o dużych walorach widokowych - obszary III klasy walorów widokowych, bez znaczniejszych walorów - I i II /najniższe/ klasy walorów widokowych. W opracowaniu graficznym, na tle podziału Polski na strefy krajobrazowe, pokazano

obszary o szczególnych walorach widokowych związanych z ukształtowaniem terenu /trzy najwyższe klasy oceny/, pokryciem terenu /trzy najwyższe klasy/ i stopniem przekształceń antropogenicznych. /dwie najwyższe klasy/.

6.2. Wyniki analiz

Kompleksową typologię krajobrazu Polski przedstawia zał. graf. nr 6, ocenę kompleksową walorów widokowych krajobrazu ilustruje zał. graf. nr 9, zestawienie powierzchniowe obszarów Polski według oceny kompleksowej zawiera tab. 24.

Dwie najwyższe klasy oceny walorów widokowych krajobrazu /klasa V i VI/ obejmują tylko 4,2 % obszaru Polski. Najszerzej oceny te związane były z Polską północno-zachodnią /Pojezierze Pomorskie/, a następnie południowo-wschodnią /pas wyżyn, Karpaty/. Dotyczą one głównie wybranych obszarów nadmorskich, większych zespołów jeziernych, dolin rzecznych dużych rzek, większych kompleksów leśnych, wybranych jednostek górskich.

Największy udział w ogólnej powierzchni kraju mają obszary z III klasą oceny /40 % pow. kraju/.

Podział Polski na strefy krajobrazowe trzech kategorii z punktu widzenia rangi walorów widokowych przedstawia zał. graf. nr 10. Do stref krajobrazowych o najwyższych walorach widokowych /dominacja ocen klasy IV, V i VI/ zaliczono m. in. w Polsce północno-zachodniej: wyspę Wolin, fragmenty Pobrzeża Słowińskiego /m. in. Słowiński PN z otoczeniem/ i Gdańskiego, Wzgórza Bukowe, znaczne części Pojezierza Myśliborskiego, Jeziora Ińskie, Pojezierze Drawskie, znaczne części Pojezierza Wałeckiego, Kaszubskiego, Jeziora Charzykowskie, znaczne części Borów Tucholskich, znaczne części Pojezierza Międzychodźko-Sierakowskiego /z Puszcą Notecką/, Lubuskiego, Gnieźnieńskiego,

rzeki Drawę, Brdę, Obrę z otoczeniem, Wielkopolski PN z otoczeniem, znaczne fragmenty doliny Wisły, Warty, Noteci, w Polsce północno-wschodniej: Wzniesienia Elbląskie, znaczne części Pojezierza Śkawskiego, Brodnickiego, Olsztyńskiego, Mrągowskiego, Krainy Wielkich Jezior, Pojezierza Ełckiego, Jeziora Rajgrodzkie, znaczne części Pojezierza Suwalskiego, Gostynińskiego, dolin rzek Wisły, Bugu, Narwi, Biebrzy, obszary puszczańskie /m. in. Puszcza Piska, Knyszyńska, Białowieska/; w Polsce południowo-zachodniej; Sudety, Kotlinę Milicko-Zmigrodzką, znaczne części Borów Dolnośląskich, w Polsce południowo-wschodniej: znaczne części Wyżyny Śląskiej, Krakowsko-Częstochowskiej, Roztocza, Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego, dolin Wisły, Pilicy, Nidy, Puszczy Kozienickiej, Puszczy Sandomierskiej, Puszczy Solskiej, duże obszary Karpat /m. in. Beskid Śląski, Żywiecki, Gorce, Tatry, Pieniny, Beskid Niski, Bieszczady/.

Zestawienie powierzchniowe obszarów Polski według kompleksowej oceny walorów widokowych krajobrazu

Kompleksowa ocena walorów widokowych krajobrazu	Powierzchnia obszarów w tys. km ²	Udział procentowy w powierz- chni kraju
I, do 7 pkt /najniższa/	12,9	4,1
II, 8 - 10	87,2	28,5
III, 11 - 13	128,0	40,4
IV, 14 - 16	71,2	22,8
V, 17 - 19	12,8	4,0
VI, 20 pkt i więcej /najwyższa/	0,6	0,2
Ogółem	312,7	100,0

7. PODSUMOWANIE

Walory widokowe krajobrazu zaliczane są do szczególnie istotnych walorów turystycznych. W turystyce wypoczynkowej, a także w turystyce specjalistycznej, występowanie walorów widokowych uważa się za warunek niezbędny.

Praca niniejsza jest pierwszą próbą oceny krajobrazu Polski na potrzeby turystyki w aspekcie fizjonomicznym. Składa się na nią typologia krajobrazu z punktu widzenia wrażeń widokowych oraz kompleksowa ocena jego walorów widokowych. Odnoszą się one do ok. 12,5 tys. pól podstawowych o powierzchni 25 km².

Kompleksowa typologia powstała z powiązania 10 typów i podtypów krajobrazu z punktu widzenia ukształtowania terenu, 9 typów i podtypów krajobrazu z punktu widzenia pokrycia terenu oraz 6 typów krajobrazu z punktu widzenia stopnia przekształceń antropogenicznych. Kombinacji powiązań typów cząstkowych /typów kompleksowych/ jest bardzo dużo i w przyszłości wskazane byłoby uporządkowanie tego zbioru przy zastosowaniu metod taksonomicznych.

Kompleksowa ocena walorów widokowych krajobrazu stanowi podsumowanie trzech cząstkowych, 6-stopniowych ocen walorów widokowych związanych z ukształtowaniem terenu, pokryciem terenu i stopniem przekształceń antropogenicznych. Trzy najwyższe klasy oceny kompleksowej dotyczą obszarów o powierzchni ok. 84,6 tys. km², tj. 27 % powierzchni kraju.

Obok szczegółowego mozaikowego obrazu ocen walorów widokowych krajobrazu Polski przedstawiono również wersję zgeneralizowaną, sprowadzoną do trzech rodzajów stref krajobrazowych - o najwyższych walorach, dużych walorach i bez

znaczniejszych walorów widokowych krajobrazu.

Na potrzeby studium krajobrazowego Polski opracowano szereg analiz szczegółowych, które można uznać za wartościowe odrębne opracowania. Należą do nich m. in. analizy nasycenia krajobrazu elementami przyrodniczymi, zabytkowymi, przemysłowymi, urbanizacji, studium percepcji społecznej krajobrazu. Wyniki tych studiów przedstawiono na 30 mapach w skali 1 : 500 000, z czego 10 załącza się do niniejszego opracowania.

Wszystkie informacje o krajobrazie zestawione są w układzie ok. 12,5 tys. pól podstawowych. Powstał w ten sposób swoisty "bank informacji" o krajobrazie Polski. Pozwoli to również na podjęcie w przyszłości dalszych prób syntezy oceny krajobrazu Polski z zastosowaniem techniki komputerowej.

Dalsze prace badawcze nad oceną krajobrazu Polski na potrzeby turystyki, nie licząc planowanej pogłębionej syntezy studium ogólnokrajowego, powinny obejmować studia szczegółowe dla wybranych obszarów. Przy pracach tych należałoby zastosować inne metody badawcze, dostosowane do szczegółowej skali studiów, m. in. wykorzystać zdjęcia lotnicze. Zespół autorski niniejszego opracowania zamierza podjąć takie studium dla całej doliny Odry.

8. BIBLIOGRAFIA

1. Armand D.L., 1980, Nauka o krajobrazie, PWN Warszawa
2. Arnold S., 1951, Geografia historyczna Polski, PWN, Warszawa
3. Bajcar A., 1969, Regiony turystyczne Polski, Geografia w szkole, zeszyt 3 i 4
4. Baranowska-Janota M., Ptaszycka-Jackowska D., 1980, Metodyka planowania środowiskowego obszarów chronionych, Biuletyn IKS nr 8
5. Bartkowski T., 1965, Zagadnienie atrakcyjności środowiska geograficznego w Polsce dla wypoczynku /na wybranych przykładach z Niziny Wielkopolskiej/. Sprawozdania PTPN za III i IV kwartał 1965, Poznań
6. Bartkowski T., 1969, Ocena atrakcyjności dla wypoczynku środowiska geograficznego nadokołobałtyckich obszarów pojeziernych od Skagerraku po jezioro Onega, Sprawozdania PTPN za I i II kwartał 1969, Poznań
7. Bartkowski T., 1970, Podział kraju na mikroregiony dla potrzeb oceny środowiska geograficznego, Zeszyty Naukowe UAM w Poznaniu, Geografia z. 9, Poznań
8. Bartkowski T., 1979, Kształtowanie i ochrona środowiska
9. Bartkowski T., 1986, Zastosowania geografii fizycznej, PWN Warszawa
10. Białostocki J., 1960, Rozważania o różnorodności postaw wobec dzieł sztuki i zadowoleń jakie one dają, Estetyka, r. 1
11. Błaszczak W., 1968, Zagadnienie grodów i zamków na Wyżynie Krak.-Częst. i ich znaczenie dla turystyki. Wyd. Renesans

- zabytków tysiąclecia, Monografie Muzeum Narodowego w Poznaniu, t. 1, Poznań
12. Bogdanowski J., 1964, Dawna linia obrony Jury Krakowsko-Częstochowskiej. Problemy konserwacji i adaptacji dla turystyki. Ochrona Zabytków nr 4
 13. Bogdanowski J., 1967, Krajobraz i ruiny zamków, Teka Komisji Urbanistyki i Architektury. Oddział PAN w Krakowie, t. 1, Kraków
 14. Bogdanowski J., 1971, Wstępne rozeznanie krajobrazów o przewadze elementów naturalnych i kulturowych /mapa/, /W:/ Problemy środowiska człowieka, Biuletyn KPZK, nr 68, Warszawa
 15. Bogdanowski J., 1972, Konserwacja i kształtowanie w architekturze krajobrazu, Politechnika Krakowska, Kraków
 16. Bogdanowski J., 1972, Studium wartości krajobrazowych Wyżyny Krakowsko-Wieluńskiej, /W:/ Studia Ośrodka Dokumentacji Fizjograficznej, t. 1, Ossolineum
 17. Bogdanowski J., 1973, Polskie krajobrazy, Aura nr 4
 18. Bogdanowski J., 1976a, Parki krajobrazowe jako koncepcja ochrony i kształtowania krajobrazu na potrzeby wypoczynku w Polsce, Studia nad Ekonomiką Regionu, nr 7
 19. Bogdanowski J., 1976b, Kompozycja i planowanie w architekturze krajobrazu, Ossolineum Kraków
 20. Bogdanowski J., 1983, Krajobraz jako problem gospodarki przestrzennej Polski, Biuletyn Informacyjny IGiPZ PAN nr 45, Warszawa
 21. Bogdanowski J., 1986, O ratowanie zabytkowych krajobrazów, Spotkanie z zabytkami, z. 1

22. Bogdanowski J. i wsp., 1973, Krajobraz Polski. Ochrona i kształtowanie dla rekreacji, Teka Komisji Urbanistyki i Architektury, Oddział PAN w Krakowie, t. 7, Kraków
23. Bogdanowski J., Łuczyńska-Bruzda M., Novak Z., Architektura krajobrazu, 1979, PWN Warszawa - Kraków
24. Bołtuć A., 1981, Kształtowanie ładu przestrzennego, Człowiek i środowisko, nr 3/4, IKS
25. Boroń-Walczak G., Mazurek Cz., Wyrzykowski J., 1976, Rola typologii i klasyfikacji krajobrazu z punktu widzenia walorów widokowych na wybranych przykładach z Dolnego Śląska, Instytut Turystyki Oddział we Wrocławiu. Pracownia Geografii Wypoczynku, Wrocław, /maszynopis/
26. Brossard T., Wieber J.C. 1984, Le Paysage trois de'finitions, un mode d'analyse et de cartographie, L'Espace Geographique, t. XIII, nr 2
27. Buchwald K., Engelhardt W., 1975, Kształtowanie krajobrazu a ochrona przyrody, PWRiL Warszawa
28. Burszta J., 1958, Od osady słowiańskiej do wsi współczesnej, Ossolineum, Wrocław
29. Callegari R.V., 1976, Package tourism in Bangkok area, Thailand - A study of townscape assessment and urban space images with special consideration given to Swiss and other European pleasure tourists, Juris Druck Verlag Zürich
30. Chrzanowski T., 1958, Karczmy i zajazdy polskie, Arkady, Warszawa
31. Ciołek G., 1948, Piękno przyrody i piękno sztuki w planowaniu przestrzennym w Polsce, Ochrona Przyrody R. 18
32. Ciołek G., 1963, Walory krajobrazowe Polski, /W:/ Urządzenia turystyczne /praca zbiorowa pod red. B. Lange

- i J. Mokrzyńskiego/, Arkady, Warszawa
33. Ciołek G., 1964, Zarys ochrony i kształtowania krajobrazu, Warszawa
 34. Ciołek G., 1965, Zabytki kultury i sztuki, /W:/ Ochrona przyrody i jej zasobów, t. 1, Kraków
 35. Ciołek G., 1978, Ogrody polskie, Warszawa
 36. Ciołek G., 1984, Regionalizm w budownictwie wiejskim w Polsce, t. I i II, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej i Ośrodka Dokumentacji Zabytków w Warszawie
 37. Cisło M., Zielonka J., 1979, Problemy ładu przestrzennego w miastach i regionach zurbanizowanych z punktu widzenia wartości kulturowych środowiska, Biuletyn IKŚ nr 6
 38. Czarnecki W., 1968, Krajobraz i tereny zielone /W:/ Planowanie miast i osiedli, t. III, Warszawa - Poznań
 39. Czarniecka E., 1971, Planowanie krajobrazu a planowanie przestrzenne, Miasto, nr 8
 40. Czarnowski A., 1967, Skanseny w Polsce, Ziemia
 41. Czemerda A., Zabierowski K., 1977, Motywy i program przestrzenny ochrony krajobrazu w Polsce, Chrońmy Przyrodę Ojczystą, z. 1
 42. Czyżewska-Hejber A., Parteka T., 1981, Koncepcja urbanistyczna zamków nadwiślańskich, Miasto, nr 1
 43. Czyżniewska L., 1986, Ochrona wartości kulturowych w planach zagospodarowania przestrzennego województw, Ochrona Zabytków, z. 2
 44. Dramowicz K., Goździk J., Grzybowski J., 1984, Poglądy na istotę krajobrazu w geografii fizycznej i społecznej, PZLG, z. 3-4

45. Drzał M., 1975, Parki w Polsce, IGiPZ, PAN, Dok. Geogr., z. 1-2
46. Ekologia krajobrazu /oprac. A. Matuszkiewiczowej/, 1978, PZLG, z. 1
47. Eringis K., Budriunas A.R., 1972, Zur strukturel-lasthetischen Bewertung der Landschaften, "Arch. Naturschutz und Landschaftsforsch" 12, nr 4
48. Fiedorowicz K., 1968, Drogi turystyczne w Polsce, Budownictwo nr 6
49. Filippopo W., 1979, Ochrona zabytków techniki drogowej i mostowej w Polsce. Drogownictwo nr 7-8
50. Fines K.D., 1968, Landscape evaluation a research projekt in East Sussex, Reg. Stud. 2, nr 1
51. Frodl W., 1966, Pojęcia i kryteria wartościowania zabytków, Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, Seria B, t. 13
52. Gacki T., 1973, Przemiany krajobrazu Polski pod wpływem gospodarki, Geografia w szkole, nr 5
53. Gacki T., 1975, Użyteczność i racjonalne wykorzystanie krajobrazu centralnej części Pojezierza Kaszubskiego dla celów rekreacji. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Gdańskiego, Geografia nr 3, Gdańsk
54. Galon - Kozakiewicz J., 1978, System obszarów chronionych w planach przestrzennego zagospodarowania województw, Biuletyn IKS nr 7-8
55. Genga W., 1974, Stan ochrony zabytków architektury i kształtowania kulturowego krajobrazu Polski, Teka Kom. Urb. i Arch., t. 8
56. Gilg A.W., 1974, A critigue of Linton's method of assessing scenery as a natural resource, Scottish Geographical Magazine t. 90, nr 2

57. Gołaszewska M., 1970, Świadomość piękna. Problematyka genezy, funkcji, struktury i wartości w estetyce, PWN Warszawa
58. Graff P., 1970, O procesie wartościowania i wartościach estetycznych, PWN Warszawa
59. Guerquin B., 1974, Zamki w Polsce, Arkady, Warszawa
60. Jagusiewicz A., 1978, Planowanie nowych struktur przestrzennych w terytorialnej ochronie krajobrazu, Przegląd Geograficzny, z. 3
61. Jagusiewicz A., 1979, System parków krajobrazowych w Polsce, PWN, Warszawa-Lódź
62. Jałowiecki B., 1985, Przestrzeń jako pamięć, Studia Socjologiczne, nr 2
63. Janecki J., 1978, Wartościowanie krajobrazu za pomocą kryterium linii prostej, Aura nr 7
64. Janecki J., 1981, Teoria linii prostych w krajobrazie, Miasto nr 6
65. Janowski A., 1930, Krajobraz Polski, /W:/ Polska w krajobrazie i zabytkach, t. 1 /praca zbiorowa/, Warszawa
66. Jańczak J., 1985, Człowiek i przyroda, Dolnośląskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne, Wrocław
67. Jarosz S., 1976, Krajobrazy Polski i ich pierwotne fragmenty, Arkady, Warszawa
68. Józefczyk K., 1973, Rola krajobrazu w planowaniu przestrzennym terenów wypoczynku świątecznego, /W:/ Zagadnienia turystyki i wypoczynku w województwie bydgoskim, BTN Warszawa-Poznań

69. Kachniarz T., 1985, Struktura i problemy przestrzennego zagospodarowania wsi, Architektura nr 3
70. Kapelan R., 1985, The analysis of perception via preference: strategy for studying how the environment is experienced. /Analiza percepcji poprzez preferencje: strategia badania w jaki sposób jest odbierane środowisko/, Landsc. Plann. t. 12, nr 2, s. 161-176, 2 rysunki
71. Karłowska-Kamzowa A., 1983, Przestrzeń historyczna jako forma szczególna krajobrazu kulturowego. Biuletyn Informacyjny IG i PZ PAN, z. 45, Warszawa
72. Karłowska-Kamzowa A., 1985, Ochrona zabytków a planowanie przestrzenne, Kwartalnik Arch. i Urban., nr 1
73. Kiełczewska-Zaleska M., 1965, O typach osiedli wiejskich w Polsce i planie ich przebudowy, Przegląd Geograficzny, t. 37, z. 3
74. Kiełczewska-Zaleska M., 1970, Rozmieszczenie wiejskich osiedli rozproszonych w Polsce, Przegląd Geograficzny, t. 42, z. 2
75. Kloska G., 1971, Problem wartościowania w etnografii. Lud, t. 55
76. Kołodziejczyk A., 1979, Rola elementów kultury w turystyce, Instytut Turystyki, Warszawa
77. Kondracki J., 1976, Podstawy regionalizacji fizycznogeograficznej, PWN Warszawa
78. Kondracki J., 1981, Geografia fizyczna Polski, PWN Warszawa
79. Kornecki M., 1982, Problemy pejzażu kulturowego wsi, Ochrona Zabytków, nr 3-4
80. Kotowicz A., 1981, Rola oceny walorów widokowych dróg samochodowych na przykładzie Kotliny Jeleniogórskiej i jej oto-

- ezenia, Inst. Geogr. Uniwersytetu Wrocławskiego /maszynopis/
81. Kozłowski S., 1972, Program ochrony krajobrazu w Polsce, Przyroda Polska, z. 11/12
 82. Kozłowski S., 1973, Program ochrony krajobrazu Polski i jego pierwsze realizacje, Ochrona Przyrody R. 38
 83. Kozłowski S., 1983, Przyrodnicze uwarunkowania gospodarki przestrzennej Polski, Ossolineum
 84. Krajobrazy Polski lokalnej /red. tomu: M. Stalski, Z. Szlązak/, 1988, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych UW, Instytut Gospodarki Przestrzennej, z. 13, Warszawa
 85. Krassowski W., 1961, Architektura drewniana w Polsce, Arkady Warszawa
 86. Kształtowanie krajobrazu a ochrona przyrody /praca zbiorowa/, 1975 Warszawa
 87. Kształtowanie terenów zieleni /praca pod red. W. Niemirskiego/, 1973, Warszawa
 88. Kuczyńska A., 1972, Piękno. Mit i rzeczywistość, WP Warszawa
 89. Leopold L., 1969, Landscape esthetics, Natural History nr 8
 90. Lijewski T., Mikułowski B., Wyrzykowski J., 1985, Geografia turystyki Polski, PWE Warszawa
 91. Linton D.L. 1968, The assessment of scenery as a natural resource, Scottish Geographical Magazine nr 3
 92. Lipniacki W., 1973, Krajoznawcza inwentaryzacja krajobrazu, Jantarowe szlaki nr 9
 93. Łoziński J., Miłobędzki A., 1967, Atlas zabytków architektury w Polsce, Wyd. Polonia, Warszawa
 94. Majczak A., 1974, Psychiczne i biologiczne potrzeby człowieka w odniesieniu do środowiska, /W:/ Rola zabytków w kształtowaniu świadomości społecznej, cz. I, TNOiK, BDZ, Lublin

95. Majdecki L., 1972, Historia ogrodów, Warszawa
96. Małachowicz E., 1982, Ochrona środowiska kulturowego, t. I i II, Politechnika Wrocławska
97. Mapa obiektów i zespołów zabytkowych państwa polskiego /oprac. A. Kamzowa/, 1984, Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków, Uniwersytet Poznański, Centrum Postępu Technicznego SIMP w Rydzynie
98. Metody badań socjologicznych /Wybór tekstów pod redakcją S. Nowaka/, 1965, PWN Warszawa
99. Miasta polskie w tysiącleciu /praca zbiorowa/, 1967, Ossolineum, Wrocław
100. Michajłow W., Kocan T., 1977, Naukowe podstawy ochrony i kształtowania środowiska jako element planu rozwoju społeczno-gospodarczego oraz planu przestrzennego zagospodarowania kraju, Nauka Polska, nr 5
101. Mileska M.I., 1963, Regiony turystyczne Polski. Stan obecny i potencjalne warunki rozwoju. Prace Geograficzne IG PAN, nr 43, PWN Warszawa
102. Mitkowska A., 1982, Ochrona i rewaloryzacja krajobrazu kulturowego. /W:/ Małachowicz E., Ochrona środowiska kulturowego, t. I, Politechnika Wrocławska, Wrocław
103. Mitkowska A., 1983, Kalwarie jako szczególny rodzaj kompozycji przestrzennych, kwartalnik Architektury i Urbanistyki, z. 3
104. Mowszowicz J., 1976, Zdrowotna rola krajobrazu, Przyroda Polska nr 6
105. Muzea skansenowskie w Polsce /praca zbior. pod red. F. Midury/, 1979, PWRiL, Poznań

106. Novak Z., Bogdanowski J., 1965, Osadnictwo i budownictwo w krajobrazie. /W:/ Ochrona przyrody i jej zasobów, t. I, P PAN, Kraków
107. Ochrona i kształtowanie środowiska przyrodniczego. Tom I i II /praca zbiorowa pod red. W. Michajłowa i K. Zabierowskiego/, 1978, PAN Zakład Ochrony Przyrody, PWN Warszawa-Kraków
108. Ochrona przyrodniczego środowiska człowieka /praca zbiorowa/, 1973, PAN, Komitet Ochrony Przyrody i Jej Zasobów, Zakład Ochrony Przyrody, PWN Warszawa
109. Ochrona walorów i zasobów środowiska przyrodniczego oraz obszarów rekreacji, 1973, Ministerstwo Leśnictwa i Przemysłu Drzewnego, Departament Ochrony Przyrody, Warszawa /powielone/
110. Ochrona przyrody w Polsce /mapa 1:750 000/, 1981, PPWK Warszawa-Wrocław
111. Ossowski S., 1970, O przeciwstawieniu przyrody i sztuki w estetyce, /W:/ Dzieła, t. 6 PWN, Warszawa
112. Parfianowicz E., 1981, Typologia i klasyfikacja krajobrazów regionu jeleniogórskiego z punktu widzenia turystyki, Instytut Geograficzny Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław /maszynopis/
- 113, Pietrzak M., 1989, Problemy i metody badania struktury geokompleksu, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Seria Geografia nr 45, Poznań
114. Plapis W., 1967, Niektóre problemy kształtowania krajobrazu, Warszawa
115. Podlacha K., 1980, Jednolita sieć pól podstawowych do inwentaryzacji zasobów przyrodniczych, Przegląd Geodezyjny, nr 3

116. Podlacha K., 1983, Jednolita sieć pól podstawowych jako układ odniesień przestrzennych do kodowania informacji w systemie "Pronal", Prace Inst. Geod. i Kartogr., t. XXX, z. 1
117. Prokopek M., 1978, Atlas sztuki ludowej i folkloru w Polsce, Arkady, Warszawa
118. Problematyka przyrodnicza w planach przestrzennego zagospodarowania kraju i gmin /pod red. S. Kozłowskiego/, 1989, Biuletyn PAN Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju, z. 141, Warszawa
119. Problemy badań krajobrazowych i regionalizacji fizyczno-geograficznej /oprac. L. Baraniecki/, 1967, PZLG, z. 3, Warszawa
120. Pruszyński J.P., 1973, Środowisko naturalne człowieka a dobra kultury, Ochrona Zabytków, nr 2
121. Pruszyński J.P., 1974, Krajobraz w prawie i świadomości społecznej /W:/ Rola zabytków w kształtowaniu świadomości społecznej cz. I, TNOiK Oddział w Lublinie, Biuro Dok. Zab. i Sztuki UW w Lublinie, Lublin
122. Przestrzeń kulturowa w planowaniu przestrzennym /pod red. T. Parteki/, 1989, Biuletyn PAN Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju, z. 142, Warszawa
123. Przybyszewska - Gudelis R., Grabiszewski M., Iwicki S., 1979. Problematyka waloryzacji i zagospodarowania turystycznego miejscowości krajoznawczych w Polsce, Instytut Turystyki Warszawa
124. Przyłęcki M., 1980, Historyczne i artystyczne walory dóbr kultury w programach zagospodarowania turystycznego Dolnego Śląska, Rocznik Dolnośląski, t. 7
125. Ptaszycka-Jackowska B., 1970, Turystyka a krajobraz,

Architektura nr 12

126. Richting A., 1972, Struktura krajobrazowa krainy Wielkich Jezior Mazurskich, Prace i Studia IG UW, z. 10. Geografia fizyczna z. 4, Warszawa
127. Rucz-Pruszyńska H., 1978, Zróżnicowanie przestrzenne i funkcjonalne wsi polskiej, Miasto nr 8
128. Ruskin J., 1900, Wybór pism. Widoki natury, Warszawa
129. Saysse-Tobiczyk K., 1973, Parki narodowe w Polsce, Interpress Warszawa
130. Schlenger H., 1930, Formen ländlicher Siedlungen in Schlesien, Breslau
131. Schramm W., 1961, Formy osadnictwa wiejskiego w środkowych Karpatach na tle rozwoju historycznego i warunków fizjograficzno-gospodarczych, Roczn. Nauk Roln. 94-D, Warszawa
132. Serafin S., 1958, Architektura i krajobraz wsi, Arkady, Warszawa
133. Seweryn T., 1958, Kapliczki i krzyże przydrożne w Polsce, PAX, Warszawa
134. Smoleński J., 1935, Krajobraz w krajoznawstwie, Ziemia, nr 1
135. Smólski S., 1965, Lasy i zadrzewienia w krajobrazie, /W:/ Ochrona przyrody i jej zasobów, t. I, PWN, Kraków
136. Spis zabytków architektury i budownictwa /17 zeszytów wojewódzkich/, 1971-1973, Ośrodek Dokumentacji Zabytków MKiS, Warszawa
137. Srzednicki J., 1962, Upodobanie a sąd estetyczny. Estetyka nr 3

138. Stecki K., 1978, Osobliwości, piękno i geneza krajobrazów Polski, Wyd. Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa
139. Sumień T., 1975, Krajobraz miasta - problem aktualny i u nas, Miasto, nr 5
140. Szczęsny T., 1982, Ochrona przyrody i krajobrazu, PWN Warszawa
141. Szolginia W., 1980, Informacja wizualna w krajobrazie miejskim, PWN Warszawa
142. Szulc H., 1982, Zmiany form osadnictwa wiejskiego w Polsce, Przegląd Geograficzny, t. 54, z. 4
143. Tłoczek J., 1958, Chałupy polskie, Arkady, Warszawa
144. Tłoczek J., 1966, Kształtowanie zieleni w krajobrazie wiejskim, PWN, Warszawa
145. Treter B., 1933, Uwagi o związku między przyrodą a zabytkami architektury, Ochrona Przyrody R. 13
146. Troll C., 1965, Krajobraz geograficzny i jego badania, PZLG, z. 4
147. Trynkowska D., 1970, Nieruchome zabytki techniki w Polsce, /W:/ Muzea i zabytki techniki w Polsce, WNT, Warszawa
148. Uhorczak F., 1969, Polska przeglądowa mapa użytkowania ziemi. 1 : 1 000 000, PWN Warszawa
149. Wallis A., 1975, Społeczeństwo i zabytki. /W:/ Rola zabytków w kształtowaniu świadomości społecznej, cz. II, TNOiK, BDZ Lublin
150. Warszńska J., 1974, Ocena zasobów środowiska naturalnego dla potrzeb turystyki /na przykładzie woj. krakowskiego/, Zeszyty Naukowe UJ, Prace Geograficzne z. 36, Prace IG UJ z. 58 Kraków

151. Wdowiak W., 1965, Miasta, skupiska miejskie i obszary umiastowione w Polsce, Miasto nr 12
152. Werner Z., 1980, Metoda oceny turystycznej wartości dróg samochodowych /na przykładzie Sudetów Kłodzkich/. Zeszyty Naukowe Instytutu Turystyki nr 8, Warszawa
153. Wiedienin J.A. Filipowicz Ł.S., 1975, Opyt wyjawlenija i kartowanija piejzaznogo raznoobrazija prirodnich komplek-sów, /W:/ Geograficzeskije problemy organizacji turizma i otdycha, Wyp. 2, Moskwa
154. Wieliczko M., 1974, Rola zabytków w kształtowaniu pojęć historycznych, /W:/ Rola zabytków w kształtowaniu świadomości społecznej, cz. I, TNOiK, BDZ, Lublin
155. Więcko E., 1977, Chronione obszary i obiekty przyrody w Polsce Ludowej w świetle kompleksowego programu ochrony środowiska, Zeszyty Naukowe SGGW, Leśnictwo, z. 24
156. Wilgat T., 1965, Definicja i klasyfikacja krajobrazów, /W:/ Ochrona przyrody i jej zasobów, t. 1, PAN ZOP, Kraków
157. Wimmer M., 1971, Architektura krajobrazu. Próba analizy strukturalnej, Teka Komisji Urbanistyki i Architektury, t.V
158. Wisznicki M., 1929, Krajoznawstwo a sztuka, Ziemia, nr 9
159. Witwicki M., 1960. Metody oceny wartości historycznych ośrodków miejskich, Kwart. Arch. i Urb. z. 1-2
160. Witwicki M., 1985, Strefy ochrony konserwatorskiej, Ochrona Zabytków, z. 3-4
161. Wodziczko A., 1945, O uprawie krajobrazu. Chrońmy Przyrodę Ojczystą, R. 1, nr 1-2
162. Wojciechowski K.H., 1986, Problemy percepcji i oceny estetycznej krajobrazu, UMCS Lublin

163. Wolski P., 1978, Zasady rozgraniczania obszarów planowania krajobrazu w obrębie Pogórza Beskidów Zachodnich, Miasto, z. 12
164. Woydyno W., 1930, Działalność państwa w obronie krajobrazu i zabytków /W:/ Polska w krajobrazie i zabytkach, t. I praca zbiorowa, Warszawa
165. Wyrzykowski J., 1985, Studia nad oceną walorów krajobrazowych Sudetów dla potrzeb turystyki, AWF w Poznaniu, Seria: Monografie nr 209, Poznań
166. Wyrzykowski J., 1986- Geograficzne uwarunkowania rozwoju urlopowej turystyki wypoczynkowej w Polsce, Acta Universitatis Wratislaviensis, nr 935, Studia Geograficzne, XLIV, Wrocław
167. Wywiad kwestionariuszowy. Analizy teoretyczne i badania empiryczne /Wybór tekstów pod redakcją K. Lutyńskiej i A.P. Wejlanda/, 1983, Ossolineum Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk - Łódź
168. Zaborski B., 1928, O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu, PAU, Kraków
169. Zachwatowicz J., 1966, Architektura polska, Arkady, Warszawa
170. Zaremba P., 1971, Planowanie zieleni i krajobrazu, Warszawa
171. Zaremba P., 1987, Rozważania o krajobrazie miejskim, /W:/ Rewolaryzacja krajobrazu miejskiego i zespołów zabudowy mieszkaniowej na obszarach miejskich, Wyd. Politechniki Szczecińskiej, Szczecin
172. Zaufal B., 1973, Zarys systemu ochrony krajobrazu, Miasto nr 8
173. Zielonko A., 1968, Architektura krajobrazu a dendrologia, Roczniki Sekcji Denrologicznej, vol. 22

174. Ziemiński A., 1976, Człowiek w krajobrazie, Sport i Turystyka, Warszawa
175. Zin W., 1975, Zabytki jako czynnik stymulujący równowagę psychiczną współczesnego człowieka. /W:/ Rola zabytków w kształtowaniu świadomości społecznej, cz. II TNOiK, BDZ, Lublin
176. Zin W., 1986, Rozważania o krajobrazie kulturowym, Spotkania z Zabytkami, nr 3.

Spis tabel /w tekście/

1. Typy krajobrazu według J. Bogdanowskiego
2. Zestawienie powierzchniowe obszarów Polski według oceny walorów widokowych związanych z ukształtowaniem terenu
3. Zestawienie powierzchniowe obszarów Polski według oceny walorów widokowych związanych z pokryciem terenu
4. Zestawienie powierzchniowe obszarów Polski według stopnia nasycenia krajobrazu elementami przyrodniczymi
5. Zestawienie krajowe miejscowości i zabytków według rodzaju obiektów i użytego materiału budowlanego
6. Liczba historycznych układów urbanistycznych według województw, statusu administracyjnego i okresu nadania praw miejskich
7. Zestawienie ilościowe wielkoprzestrzennych układów zabytkowego krajobrazu kulturowego
8. Zestawienie powierzchniowe obszarów Polski według stopnia nasycenia krajobrazu elementami zabytkowymi
9. Zestawienie liczbowe obiektów przemysłowych lub ich zespołów odznaczających się w krajobrazie /w układzie wojewódzkim/
10. Zestawienie powierzchniowe obszarów Polski według stopnia nasycenia krajobrazu elementami przemysłowymi
11. Zestawienie powierzchniowe obszarów Polski według stopnia nasycenia krajobrazu elementami urbanizacji
12. Zestawienie powierzchniowe obszarów Polski według stopnia przekształceń antropogenicznych
13. Zestawienie specjalistów do których wysłano ankietę nr 1
14. Ocena punktowa typów i rodzajów krajobrazu /wypowiedzi profesjonalistów/

15. Ocena punktowa typów i rodzajów krajobrazu /wypowiedzi pracowników WKFSiT/
16. Odpowiedzi na pytanie Ankiety: "Jaką wartość wg Pana/i/ ma krajobraz"
17. Odpowiedzi na pytanie Ankiety: "Czy krajobraz jako wartość może być wg Pana/i/ porównywany z innymi wartościami tak ... nie ..., jeśli tak to z jakimi wartościami"
18. Odpowiedzi na pytanie Ankiety: "Czy zdaniem Pana/i/ bardziej atrakcyjny jest krajobraz jednorodny /jednoelementowy/ czy różnorodny złożony z wielu elementów"
19. Odpowiedzi na pytanie Ankiety: "Co zdaniem Pana/i/ stanowi o różnorodności krajobrazu. Różne formy rzeźby, formy pokrycia, czy koncepcja wyżej wymienionych elementów"
20. Odpowiedzi na pytania Ankiety: "Czy mógłby Pan/i/ wymienić najatrakcyjniejsze krajobrazowo regiony geograficzne Polski"
21. Odpowiedzi na pytanie Ankiety: "Gdzie najchętniej udaje się Pan/i/ na urlop, wakacje /proszę podać region, obszar, lub miejscowość w Polsce"
22. Odpowiedzi na pytanie Ankiety: "Gdzie Pan/i/ był ostatnio na urlopie /wakacjach/ w Polsce"
23. Odpowiedzi na pytanie Ankiety: "Gdyby Pan/i/ miał/a/ niczym nie ograniczony wybór miejsca zamieszkania to w jakiej części Polski /może też w konkretnej miejscowości/ najchętniej zamieszkałby Pan/i/"
24. Zestawienie powierzchniowe obszarów Polski według kompleksowej oceny walorów widokowych krajobrazu

Spis załączników tabelarycznych

1. Elementy przyrody obszarowe, prawnie chronione
2. Elementy przyrody nieożywionej prawnie chronione
3. Elementy przyrody ożywionej prawnie chronione
4. Parki zabytkowe, miejskie, wiejskie, podworskie, ogrody ozdobne
5. Zabytki architektury jako elementy zabytkowego krajobrazu kulturowego
6. Historyczne układy urbanistyczne
7. Wielkoprzestrzenne układy zabytkowego krajobrazu kulturowego
8. Obiekty przemysłowe w krajobrazie wiejskim /stan 1970/
9. Obiekty przemysłowe lub ich zespoły zaznaczające się w krajobrazie /stan aktualny/
- Inne
10. OPIS - INSTRUKCJA wykorzystania map urbanizacji Polski w 1980 roku dla potrzeb zagospodarowania turystycznego

Spis załączników graficznych /mapy w skali 1 : 500 000/:

1. Stopień nasycenia krajobrazu elementami przyrodniczymi
2. Stopień nasycenia krajobrazu elementami zabytkowymi
3. Stopień nasycenia krajobrazu elementami przemysłowymi
4. Stopień nasycenia krajobrazu elementami urbanizacji
5. Stopień przekształceń antropogenicznych krajobrazu
6. Kompleksowe typy krajobrazu
7. Ocena atrakcyjności widokowej /walorów widokowych/
ukształtowania terenu
8. Ocena atrakcyjności widokowej /walorów widokowych/
pokrycia terenu
9. Kompleksowa ocena walorów widokowych krajobrazu strefy

Spis opracowań graficznych, przygotowanych na potrzeby
zadania badawczego, nie załączonych do niniejszego elaboratu
/mapy w skali 1 : 500 000/

	forma opracowania
1. Dominujący typ rzeźby	b
2. Zróżnicowanie wewnętrzne rzeźby	b
3. Kontrastowość rzeźby	b
4. Stopień podobieństwa typu rzeźby w sto- sunku do otoczenia	b
5. Wysokości względne	b
6. Dominujący typ pokrycia terenu	b
7. Zróżnicowanie wewnętrzne pokrycia terenu	b
8. Kontrastowość pokrycia	b

9. Stopień podobieństwa typu pokrycia w stosunku do otoczenia	b
10. Obszary przyrodnicze prawnie chronione	a
11. Elementy przyrody nieożywionej prawnie chronione	a
12. Elementy przyrody ożywionej prawnie chronione	a
13. Parki zabytkowe, miejskie, wiejskie, podworskie, ogrody ozdobne	a
14. Zabytki architektury i budownictwa jako element zabytkowego krajobrazu kulturowego	a
15. Historyczne układy urbanistyczne	a
16. Wielkoprzestrzenne układy zabytkowego krajobrazu kulturowego	a
17. Urbanizacja Polski /według W. Wdowiaka/	a
18. Elementy przemysłowe w krajobrazie wiejskim /1970/	a
19. Stopień nasycenia krajobrazu wiejskiego elementami przemysłowymi	b
20. Elementy przemysłowe w krajobrazie Polski /stan aktualny/	a

Forma opracowania:

- a - inwentaryzacja kartograficzna na podkładzie mapy z miejscowościami
- b - barwny rysunek na podkładzie ozalidowym z polami podstawowymi

BIBLIOTEKA I7
Miejscowości
Miejscowości